

**İQTİSADI TƏŞƏBBÜSLƏRƏ YARDIM
İCTİMAİ BİRLİYİ**

**Hökumətin aqrar siyasətinin effektivliyinin
qiymətləndirilməsi üzrə**

TƏDQIQAT

BAKI – 2011

Tədqiqat Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondunun maliyyə dəstəyilə həyata keçirilən "Hökumətin aqrar siyasətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi" layihəsi çərçivəsində hazırlanıb. .

Müəlliflər:

Rövşən AĞAYEV
Cavid Xəlilov

Az1138, Azərbaycan, Bakı şəhəri,
7-ci Sallaqxana küçəsi, ev 7A
Tel: (99412) 4323326
Faks: (99412) 4323326
E-mail: sei@azeronline.com
Web: www.sei.az

© İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İctimai Birliyi

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	4
«Effektiv aqrar siyasət» anlayışı və beynəlxalq təşkilatların yanaşmaları.....	7
Dünyada kənd təsərrüfatı və milli hökumətlərin aqrar siyasət təcrübələri.....	14
Azərbaycan hökumətinin aqrar siyasəti: siyasət alətlərinin və proqram tədbirlərinin effektivlik göstəriciləri əsasında qiymətləndirilməsi.....	45
Tədqiqatdan çıxan nəticələr və yekun təkliflər	85

Giriş

Aqrar sektor Azərbaycan iqtisadiyyatın çox mühüm sferası kimi ÜDM-nin təxminən 5, məşğulluğun isə təxminən 45 faizini formalaşdırır. Öz növbəsində əhalinin istehlak fondunun ən azı üçdə ikisi bilavasitə bu sektor hesabına təmin olunur. Bu səbəbdən, istənilən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi birbaşa kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafından asılıdır.

Dünya əhalisinin sürətlə artdığı, qlobal iqlim dəyişikliyinə intensivləşdiyi hazırkı dövərdə dövlətlərin effektiv fəaliyyət göstərən aqrar sektora ehtiyacı daha qabarıq hiss olunur. Effektiv aqrar sektor iqtisadiyyatın az resurslar sərf etməklə daha yüksək kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına nail olmağı nəzərdə tutur. Bu mənada beynəlxalq təcrübədə eyni təbii və iqtisadi şəraitə malik olan müxtəlif ölkələrin kənd təsərrüfatı istehsalının məhsuldarlığının aşağı yaxud yüksək olması həmin ölkələrin aqrar siyasətinin nə dərəcədə effektiv olmasını göstərir. Məsələn, Yaponiyada hazırda kənd təsərrüfatına yararlı cəmi 4,9 milyon hektar torpaq sahəsi dövrüyyədədir. Amma bu ölkə 130 milyon nəfərlik əhalisinin ərzaq ehtiyaclarının təxminən 68 faizini (o cümlədən, süd məhsullarının 66%-ni, tərəvəz məhsullarının 79%-ni, düyünün 96%-ni, mal əti istehlakının 43%-ni, donuz əti istehlakının 52%-ni, meyvə istehlakının 40%-ni) daxili istehsal hesabına ödəyir. Bu o deməkdir ki, hazırkı məhsuldarlıq şəraitində Yaponiya 65 milyon nəfər insanı 100 faiz daxili aqrar məhsullarla təmin etmək gücündədir¹. Hazırda Azərbaycanda da təqribən eyni həcmdə – 4,7 milyon hektar kənd təsərrüfatı torpağı istifadədir. Amma rəsmi məlumatlara görə, Azərbaycan ərzaq ehtiyaclarının cəmi 60 faizini yerli aqrar istehsal hesabına ödəyə bilər. Yəni, hazırkı torpaq və istehsal dövrüyyəsi sayəsində təxminən 5 milyon nəfəri daxili istehsal hesabına yaşatmaq mümkündür. Göründüyü kimi, Yaponiya eyni həcmdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi hesabına Azərbaycandan 13 dəfə çox əhalinin ərzaq təhlükəsizliyini təmin edə biləcək aqrar istehsal yarada bilib və heç şübhəsiz buna məhz yüksək məhsuldarlıq sayəsində nail olunub. Yaxud Niderland 1,9 milyon hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaqda (ölkəmizin anoloji göstəricisinə nisbətən 2,2 dəfə az) Azərbaycanla müqayisədə şərti baş hesabı ilə 2,5 dəfə çox mala-qara saxlayır (Azərbaycanda 3,1 milyon, Niderlandda isə 7,5 milyon şərti baş mal-qara var), bu ölkənin tək-cə təzə süd ixracından əldə etdiyi gəlir (təxminən 500 milyon dollar) az qala Azərbaycanın bütün aqrar ixracının dəyərinə bərabərdir. 2008-ci ildə Niderlandın aqrar sektorunda 60 milyard dollar məbləğində əlavə dəyər yaranıb ki, bu Azərbaycanın həmin ildəki ÜDM-dən 1,5 dəfə çoxdur. Başqa tərəfdən, Niderlandda aqrar sektorda 377 min nəfər, Azərbaycanda bundan 3,5 dəfə çox işçi qüvvəsi çalışır, Niderlandda bir kənd təsərrüfatı işçisinə düşən əlavə dəyərin məbləği 159 min dollar, Azərbaycanda bundan təxminən 80 dəfə az – 2 min dollar təşkil edir. 2008-ci ildə Niderland aqrar məhsulların ixracından 60 milyard dollar gəlir əldə edib ki, bu həmin ildə Azərbaycan dövlətinin neftdən əldə etdiyi qazanclardan təxminən 2,5 dəfə çoxdur².

Fərqli göstəricilər üzrə başqa ölkələrlə də müqayisə aparmaq olar. Məsələn, taxılın məhsuldarlığı Danimarka və Çexiyada 50-55, Almaniya və Fransada 60-65,

¹ Evaluation of Agricultural Policy Reforms in Japan. www.oecd.org

² Niderlanda aid məlumatlar “Facts and Figures 2008 Of the Dutch Agri-sector” nəşrindən götürülüb.

Azərbaycanda isə cəmi 20-25 sentner təşkil edir. Azərbaycanda bir inəyin il ərzində süd verimi cəmi 1000-1100 kq, Latviya, Estoniya və Almaniyada uyğun olaraq 5000-7000 kq intervalında dəyişilir. Bir şərti mal-qara hesabı ilə Azərbaycanda illik ət istehsalı 50-52 kq, Danimarkada 230, Baltik ölkələrində isə 150-160 kq təşkil edir. Azərbaycanda aqrar məhsulların emal şəbəkəsi də olduqca zəif inkişaf edib. Ölkəmizdə cəmi 30 ət emalı müəssisəsi, 12 şərab zavodu fəaliyyət göstərdiyi halda, ərazi və əhaliyə az qala Azərbaycandan 3 dəfə kiçik olan Moldovada 245 ət emalı müəssisəsi, 50-dək şərab zavodu fəaliyyət göstərir³. Bəzən hökumətlərin düzgün siyasəti və ciddi dəstəyi ölkədə tamamilə yeni emal sahələrinin yaranmasına təkan verməklə yanaşı, aqrar istehsalın xammal bazası kimi rolunu daha da gücləndirir. Məsələn, dünyada məşhur olan "Hippie's food" uşaq qidalarının istehsalı üzrə müəssisə 2009-cu ildə Gürcüstanda öz zavodunu yaratdı. Hökumət həmin müəssisəyə hər cür güzəştli şəraiti təmin edib, amma yalnız bir şərtlə: zavod istehsal üçün lazım olan bütün almanı gürcü fermerlərdən alacaq. Hesablamalara əsasən, bu minlərlə fermer üçün yeni satış bazarı deməkdir⁴.

Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) məlumatına görə, Azərbaycanın ərzaq tələbatının 50%-dən çoxu idxal olunur. DSK-nın tərtib etdiyi Azərbaycanın 2008-ci il üzrə Ərzaq balansına əsasən, düyü ehtiyatları ilə idxaldan asılılıq səviyyəsi il ərzində 84,5%-dən 88,3%-ə, duz üzrə 89,2%-dən 91,1%-ə, yarmaların ehtiyatları üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi 46,5%-dən 75,6%-ə artıb. İdxal əhalinin bitki yağlarının ehtiyatlarına olan tələbatının 83,9%, çay üzrə - 77,8%, şəkərli və unlu qənnadı məmulatlarının ehtiyatları üzrə - 80,5%, makaron məmulatlarının ehtiyatları üzrə - 54,6% təşkil edir.

Əslində Azərbaycanda rəsmi statistikanın ziddiyətli məlumatları aqrar sektorun real və ağır durumunu yetərinə səhifə qiymətləndirməyə imkan vermir. Məsələn, DSK-nın məlumatına görə, 2009-cu ildə Azərbaycanda kərə yağının ehtiyatları 26,9 min ton (20,7 min ton daxili istehsal, 6,2 min ton isə idxal), yəni adambaşına kərə yağı ehtiyatı illik 3 kq olub. Amma balansla görə, faktiki istehlak bundan təxminən 3 dəfə çox – 8,3 kq təşkil edib. Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasında minimum istehlak səbətinin tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında» 23 iyun 2005-ci il tarixli 118 sayılı qərarına görə 1 nəfər üçün kərə yağının adambaşına minimum yol verilən istehlak həddi illik 6 kq olmalıdır. Sual yaranır: faktiki istehlak ehtiyatlardan 3 dəfə çoxdursa, izafi kərə yağ istehlakı hansı mənbə hesabına təmin olunub? Belə vəziyyətin mümkün olmadığını nəzərə alsaq, söyləmək olar ki, rəsmi statistika ya idxalı, ya da istehsalı dəqiq uçota ala bilmir. Oxşar vəziyyət buğda ehtiyatlarında da özünü göstərir. DSK-nın yaydığı informasiyaya görə, 2009-cu ildə ölkədə 1,7 milyon ton və ya adambaşına 190 kq buğda (bu təxminən 145 kq unun ekvivalentidir) istehsal olunub. DSK-nın məlumatına görə həmin dövrdə ölkəyə təxminən 1 milyon ton (adambaşına təxminən 112 kq) buğda idxal olunub. Minimum istehlak səbətilə bağlı yuxarıda adı çəkilən qərara görə bir nəfər əmək qabiliyyətli şəxsin illik minimum çörək və çörək məmulatları ehtiyacı 150 kq təşkil etməlidir. Göründüyü kimi, daxili istehsalla bağlı məlumat doğrudursa, Azərbaycana buğda gətirilməsinə ehtiyac qalmamalıdır. Halbuki indilikdə 1,2 milyon ton idxal taxılının mövcudluğu barədə ortada rəsmi məlumat var.

³ Məlumatlar www.fao.org saytıdan götürülüb.

⁴ http://www.president.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=231&info_id=2482

Azərbaycan aqrar sektorun durumuna görə nəinki inkişaf etmiş ölkələrlə, hətta bazar münasibətlərinə keçidlə bağlı bizimlə eyni start vəziyyətində olan MDB ölkələri müqayisədə xeyli əlverişsiz mövqedədir. Məsələn, taxıl, süd, kartof və yumurta istehsalının adambaşına həcminə görə Azərbaycan 12 MDB ölkəsi arasında 7-ci,ət istehsalının adambaşına həcminə görə 8-ci, tərəvəz məhsullarının adambaşına həcminə görə isə 5-ci yerdə qərarlaşıb⁵.

Təqdim olunan məlumatlar və beynəlxalq müqayisələr Azərbaycanda aqrar sektor ilə bağlı real mənzərəni əks etdirir. Ölkənin kənd təsərrüfatındakı əlverişsiz vəziyyətin hökumətin bu istiqamətdə çoxsaylı dövlət proqramları həyata keçirdiyi, aqrar sektora dövlət büdcəsindən axır 5 ildə orta hesabla 600-650 milyon manat xərclədiyi dövrə təsadüf etməsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Nə üçün uzun müddət ərzində iri həcmli investisiyalar və fermerləri subsidiyalaşdırma istiqamətində səylər kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində uğurlu nəticələr əldə etməyə imkan verməyib? Hansı səbəblərdən çoxsaylı dövlət proqramlarının icrası hökumətin effektiv aqrar siyasətinin formalaşdırılması ilə nəticələnməyib? Məlumat üçün bildirək ki, son illər ərzində Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafına yönəlmiş 8 dövlət proqramı icra olunub və ya olunmaqdadır⁶. Bu dövlət proqramlarının icrası üçün dövlət külli miqdarda vəsait ayırmasına baxmayaraq həmin sənədlərin icra mexanizmlərində və aqrar siyasətdə olan boşluqlar aqrar sektorda məhsuldarlığın artmasını təmin etməyib.

Aqrar sektorun əhalini zəruri miqdarda kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edə bilməməsi yerli istehsala nisbətən daha baha olan ərzaq idxalının artmasına və əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin bahalıq səbəbindən ərzağa əlçatanlığının azalmasına gətirib çıxarır⁷. Özü də bu meyillər ildən-ilə güclənir.

Şübhəsiz ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının məhsuldarlığının digər ölkələrlə müqayisədə kifayət qədər aşağı olması, həmçinin müxtəlif məhsullar üzrə idxaldan kəskin asılılıq ilk növbədə hökumətin aqrar siyasətin effektivliyinin qiymətləndirilməsini zəruri edir. Ümumdünya Ərzaq Təşkilatı da müxtəlif ölkələr üzrə apardığı bütün tədqiqatların yekunu olaraq milli dövlətlərə aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsi işini daha da təkmilləşdirmək, bu sektora dövlət dəstəyini daima artırmaq və hökumət siyasətinin effektivliyini yüksəltmək ilə bağlı təkliflər ünvanlayır. Lakin aqrar siyasətin effektivliyinin qiymətləndirilməsi subyektiv xarakter daşımamalı və elmi-nəzəri tədqiqatlarda istifadə olunan qiymətləndirmə göstəricilərinə əsaslanmalıdır.

⁵ www.azstat.org

⁶ - “Əhalinin ərzaq təminatı yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş dövlət proqramı (2001-06)”, “AR Əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatı haqqında dövlət proqramı” (2009-2015), “Aqrar sahənin inkişafı dövlət proqramı” (2001-2006), “Milli ekoloji proqram” (2003-2008), “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı” (2004-2008) və sairə.

⁷ Bu proses kənd ərazilərində yaşayan əhali üçün daha çətin olur, çünki yoxsulluğun 80% bu ərazilərin payına düşür (“Action Plan” 2009-2010”, World Bank).

§ 1. «Effektiv aqrar siyasət» anlayışı və beynəlxalq təşkilatların yanaşmaları

Kənd təsərrüfatı siyasətinin effektivliyini müəyyənləşdirən meyarlar uzun müddət mübahisə və müzakirə mövzusu olub. Ticarət və Tariflər üzrə Baş Sazişin (QATT) bazasında “Tokio Raundu”nun ardınca ÜTT-nin yaranması bu mübahisələrə xeyli aydınlıq gətirdi. Hazırda bu və ya digər ölkənin sosial-iqtisadi durumundan, iqtisadi və ictimai institutların inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq, yerli hökumətlər müxtəlif aqrar siyasət modellərindən istifadə edirlər. Müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlarda oturuşmuş yanaşmaya görə, *effektiv aqrar siyasət ölkənin resurslarından (maliyyə, kənd təsərrüfatı torpaqları, əmək ehtiyatları və s.) minimum istifadə etməklə əhalinin tələbatını maksimal səviyyədə təmin edən fəaliyyətlərdir.*

Bəzi tədqiqatlarda «effektiv kənd təsərrüfatı siyasəti» anlayışı ilə yanaşı «ən yaxşı aqrar siyasət» termini də işlənir. Bir sıra mütəxəssislər hesab edir ki, effektiv fəaliyyət göstərən aqrar sektor məhz ən yaxşı siyasət tədbirləri nəticəsində formalaşsın bilər. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) “**Policy design – A positive reform agenda**” adlı tədqiqatına əsasən, siyasət hazırlayanlar üçün əsas çağırış daha çox bazaryönümlü, həmçinin liberal ticarətə imkan verən geniş əhatəli yerli hədəflərə ünvalanan tədbirlərin hazırlanması və tətbiqidir⁸. Hələ 1998-ci ildə İƏİT-nin Nazirlər Konfransında aşağıdakı “şəffaf”, “çevik”, “ədalətli”, “hədəfəyönəlik” və “əlaqələndirilmiş” prinsiplərə cavab verən aqrar siyasət “ən yaxşı təcrübə” kimi qəbul edilmişdi.

Son onilliklərdə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) davamlı səyləri nəticəsində aqrar siyasət islahatları dünya ölkələrində kənd təsərrüfatı istehsalçılarında dövlət dəstəyinin formalarına dəyişikliklərlə nəticələnib. Ötən dövr ərzində aqrar sektora dövlət dəstəyi nəzərə çarpamayan dinamika ilə, amma xeyli dərəcədə azalıb. ÜTT-nin müəyyən etdiyi qadağalar fonunda İƏİT ölkələri istehsalın və ticarətin təhrif olunması ilə nəticələnən (məs., dövlət siyasəti nəticəsində istehsalın və ya ixracın artımı) siyasət alətlərindən əl çəkdilər. Əvəzində onlar daha çox cari istehsal parametrlərinə təsir etməyən tədbirlərə üstünlük verməyə başladılar. Bu qlobal prosesin ilkin fazasında ölkələr geniş əhatəli spesifik əmtəə sektorlarında müxtəlif ödənişlərdən qaçmaqla “qiymət dəstəyi” tədbirlərini azaltmağa başladılar (Catherine Moreddu, 2007). Dünya dövlətləri qlobal miqyasda kənd təsərrüfatı siyasəti islahatlarının ikinci mərhələsində dəstək tədbirlərinin istehsal parametrləri ilə iqtisadi bağlılığını azaltmağa başladılar. Nəticədə ödənişlər getdikcə daha çox qeyri-əmtəə səpkili oldu və sadəcə xərclərin itkisinə gətirib çıxardı. Belə hallarda, əsas etibarilə siyasət tədbirləri hədəfsiz, seçim meyarları olmadan həyata keçirilir, yəni dövlət dəstəyi bütün fermerləri, bütün torpaqları (əraziləri), bəslənən bütün növ mal-qaranı əhatə edir. Lakin son vaxtlar əsasən seçim meyarları və “məhdudiyətlər” tətbiq olunmağa başlanılıb. Bundan əlavə, differensiasiyasız ödənişlər getdikcə daha çox hökumətlərin müəyyən etdiyi şərtlərə uyğunlaşdırılır və əsas prinsip kimi “hədəfləmə prinsipi”ndən istifadə olunur. Dövlət aqrar siyasəti çərçivəsində idarəetmə aləti kimi istifadə olunan proqramın məqsədi dəqiq müəyyən edilməli, seçim meyarları, həmçinin hədəf göstəriciləri ölçüləbilən və konkret

⁸ - “Policy design – A positive reform agenda”, Carmel Cahill (Trade and Agriculture Directorate, Joint OECD/USDA/SAGARPA/AAFC Workshop –Washington D.C. January 19-20, 2010).

olmalıdır⁹. Məhz bu tələbləri İƏİT mütəxəssisləri bu və ya digər ölkədə aqrar siyasət üzrə proqramların səlisliliyini təhlil edərkən çıxış nöqtələri kimi istifadə edir.

Kənd təsərrüfatı siyasəti istənilən halda dövlət dəstəyinin müxtəlif formalarından ibarətdir. Aqrar siyasətin effektivliyinin təhlililə bağlı demək olar ki, bütün tədqiqatlarda məhz dövlət dəstəyinin effektivliyinə xüsusi diqqət yetirilir. Digər tərəfdən, hazırda dünyada aqrar siyasət 3 əsas hədəfi özündə ehtiva edir:

- 1) **Fermerlərin gəlirlərinin təmin edilməsi siyasəti;**
- 2) **Kənd ərazilərinin inkişafı siyasəti;**
- 3) **Aqro-ekoloji siyasət.**

Fermerlərin gəlirlərinin təmin edilməsi siyasətinə hazırda Kanadada həyata keçirilən «Kənd təsərrüfatında gəlirlərin stabilləşdirilməsi proqramı»nı (CAIS), Avstraliyada reallaşdırılan "Xüsusi vəziyyətlər" ("Exceptional circumstances") proqramını nümunə göstərmək olar. Bir qayda olaraq bu qəbildən olan proqramların hədəfi fermerlərin gəlir itkilərinin kompensasiya olunması, onların gəlirlərinin stabilliyinin, minimum gəlirin, xüsusi hallarda fermer təsərrüfatlarının uzunmüddətli dayanıqlığının təmin edilməsi, gənclərin yüksək təhsil alaraq fermer fəaliyyətinə başlamasına təşviq olunması kimi məsələlər olur.

Kənd ərazilərinin inkişafı siyasətinə Avropa Birliyinin «LEADER» proqramını misal göstərmək olar. Bu proqram çərçivəsində effektivliyi təmin etmək məqsədilə yerlərdə Fəaliyyət Qrupları yaradılır (LAG) və hər bir zona üzrə planlar formalaşdırılır. Proqramın hədəfi innovativ, inteqrasiya olunmuş və iştirakçılığı təmin edən «Ərazi İnkişaf Strategiyaları»ndan istifadə etməklə kənd ərazilərində iqtisadi aktivliyi diversifikasiya etməkdir.

Aqro-ekoloji siyasətinə «Əlverişsiz sahələrə ödənişlər» (Avstraliya), «Su mühafizəsi üçün ödənişlər» (İsveçrə), «Ekoloji İdarəetmə» (İngiltərə), «Ehtiyatların qorunması proqramı (CRP)» (ABŞ) kimi proqramları nümunə gətirmək olar. Həmin proqramların hədəflərinə əlverişsiz coğrafi ərazilərdə fermerlərin istehsal etdiyi məhsullar üzrə kompensasiyaların verilməsi və həmin ərazilərdə kənd təsərrüfatı torpaqlarından istifadəyə ödənişlər, səth və yeraltı suların keyfiyyətinin qorunması və yaxşılaşdırılması, biodiversifikasiya, landşaftın, tarixi və təbii ətraf mühitin və resursların qorunması, torpağın, suyun və təbiət resurslarının qorunması və yaxşılaşdırılması kimi vacib məsələlər daxildir¹⁰.

Hazırda aparıcı ölkələr aqrar sahədə çalışan fərdi istehsalçıların kənd təsərrüfatı biznesində qalmasını və onların gəlirliliyinin təmin olunmasını məqsəd kimi görür. Çünki əvvəlki illərdə olduğu kimi indi ancaq birbaşa istehsal xərclərinin maliyyələşdirilməsinə dəstək aqrar siyasətin hədəflərinə nail olmağa imkan vermir. Belə ki, bu cür maliyyələşmə onsuz da fermerlərə bahalaşmış yanacaq, kənd təsərrüfatı xammalının dəyərini və infrastruktur xərclərini ödəməyə kifayət etmir. Ona görə də aparıcı ölkələr bilavasitə istehsalçıları dəstəkləmək siyasətinə keçid etdilər. Bu siyasətin

⁹ "Effective Targeting of Agricultural Policies", 2007

¹⁰ "Effective Targeting of Agricultural Policies" BEST PRACTICES FOR POLICY DESIGN AND IMPLEMENTATION, Catherine Moreddu (OECD, 2007).

nümunələri kimi “Kənd təsərrüfatında gəlirlərin sabitləşdirilməsi proqramı”nı (CAIS-Kanada) və “Fermerlərə dəstək proqramı”nı (İrlandiya) göstərmək olar.

Paralel olaraq, urbanizasiya prosesləri, kənd ərazilərinin inkişafdan geri qalması fonunda bu ərazilərdə infrastruktur xidmətini, işgüzar aktivliyi təmin etmək üçün əlavə dəstəyə ehtiyac duyuldu. Həmin səbəblərdən kənd ərazilərinin inkişafı aparıcı ölkələrin aqrar siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrildi. Regional inkişafda disbalansı, geriliyi aradan qaldırmaq üçün əlavə proqramlar həyata keçirilməyə başlandı. Bu siyasətin ən bariz nümunəsi Avropa Birliyinin “LEADER proqramı”dır. Burada əsas məqsəd innovativ, inteqrasiya olunmuş və iştirakçılığı təmin edən Ərazi İnkişaf Strategiyalarından istifadə etməklə kənd ərazilərində iqtisadi aktivliyi diversifikasiya etməkdir.

Nəhayət, aparıcı ölkələrdə aqrar siyasətin əsas fəaliyyət istiqaməti kənd təsərrüfatı ilə yanaşı ekoloji problemlərin həllinə dəstəkdir. Bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatı siyasəti ekoloji siyasət ilə yanaşı dəyərləndirilir. Bu mənada, bəzi beynəlxalq araşdırmalarda ABŞ-da icra olunan “Ehtiyatların qorunması proqramı” (CRP) və İngiltərənin “Ekoloji İdarəetmə” proqramının təcrübələri göstərilir və burada ümumi hədəf təbii ətraf mühitin və resursların qorunması və yaxşılaşdırılmasıdır.

Qeyd olunmuş aqrar siyasət hədəflərinə nail olmaq üçün hazırda aparıcı ölkələrdə kənd təsərrüfatına üç dəstək kanalından istifadə olunur: istehsalçılara dəstək (PSE), istehlakçılara dəstək (CSE) və ümumi xidmətlər dəstəyi (GSSE):

- **İstehsalçılara dəstək.** 2009-cu ildə İƏİT ölkələrində bu kanal ilə dəstək 253 mlrd. dollar və ya ortalama hər bir üzv-ölkə üzrə 8,16 mlrd. dollar təşkil edib. Bu isə göstərilən ölkələrdə fermerlərin ümumi gəlirlərinin 22% təşkil edib (2008-də 21% olub)¹¹. İƏİT-nin yeni təsnifatına görə, burada yeddi əsas dəstək alt-kanalından istifadə olunur (“Agricultural Policies in OECD Countries”, 2010).

1) Bazar qiymətlərinin dəstəyi və ya (minimum) qiymət dəstəyi (MPS). Bu alt-kanal hökumət siyasəti tədbirləri vasitəsi ilə ötürülən və yerli bazar qiymətləri ilə xarici bazarda olan spesifik kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri arasında fərq yaradan transfertləri əhatə edir. İƏİT ölkələrində bu alt-kanal ilə hökumət siyasətinin maliyyə xərcləri istehsalçılara dəstəyin 67%-ni təşkil edir (Avropa Birliyində - 73%). Yəni bu alət siyasətin əsas alətlərindən biri hesab edilir.

2) Məhsul buraxılışına görə ödənişlər. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarında hökumət siyasəti çərçivəsində spesifik aqrar məhsulların cari buraxılışına (istehsalına) əsaslanaraq ötürülən transfertləri əhatə edir. 2008-ci ildə İƏİT ölkələrində bu istiqamətə ortalama 197 milyon dollar vəsait sərf edilib.

3) Xərclərə (input) görə ödənişlər. İstehsalçılara hökumət siyasəti çərçivəsində fermerlərin xərclərinə əsaslanaraq ötürülən transfertləri əhatə edir. Bu zaman dəyişkən ödəmələri (fermerlərin müxtəlif xərclərinin dəyərindən asılı olaraq), fiksə edilmiş kapital ödəmələri (fermer təsərrüfatlarında tikinti, avadanlıq təchizatı, irriqasiya, drenaj, torpaq münbitləşdirilməsi və s.), fermerlər üçün xidmətlər (maliyyə-mühasibat, texniki, kommertiya, sanitariya, fitosanitar, treninq və s.) sxemlərindən istifadə oluna bilər. 2008-ci ildə bu kanal ilə İƏİT ölkələrində ümumi

¹¹ - “Agricultural Policies in OECD Countries, AT A GLANCE” (2010, OECD).

xərclər 35,114 mlrd. dollar təşkil edib. Yəni istehsalçılara dəstək xərclərinin 13,40% bu istiqamətə sərf edilir.

4) İstehsalat üçün tələb olunan torpaq sahəsinin həcmi, təsərrüfatda heyvanların sayı, xərclərə, gəlirlərə görə ödənişlər. İstehsalçılara hökumət siyasəti çərçivəsində adı çəkilən göstəricilərə əsaslanan transfertlərdir. Bu istiqamətə İƏİT ölkələrində ortalama olaraq istehsalçılara dəstək büdcəsinin 13,43% sərf edilir (2008-də toplam 35,195 mlrd. dollar).

5) İstehsal üçün zəruri olan torpaq sahəsinin həcminə, təsərrüfatda heyvanların sayına, xərclərə, gəlirlərə aid olmayan göstəricilərə görə ödənişlər (istehsal həcmi tələb kimi qoyulur). 3-cü bənddə qeyd edilən alt-kanaldan fərqli olaraq burada söhbət hər hansı bir aqrar məhsulun istehsal göstəricisi fermer qarşısında tələb olaraq qoyulur (fiksə edilmiş adıçəkilən göstəricilərlə). İstehsalçılara dəstək büdcəsinin adətən 0,5%-i bu istiqamətə xərclənir.

6) İstehsalat üçün tələb olunan torpaq sahəsinin həcmi, təsərrüfatda heyvanların sayı, xərclərə, gəlirlərə aid olmayan göstəriciləri görə ödənişlər (istehsal həcmi tələb kimi qoyulmur). 4-cü bənddə qeyd edilən alt-kanaldan fərqli olaraq burada hər hansı bir aqrar məhsulun istehsal göstəricisi fermer qarşısında tələb olaraq qoyulmur. Bu istiqamətə İƏİT ölkələrində 2008-ci ildə toplam 61,659 mlrd. dollar sərf edilib, yəni istehsala dəstək büdcəsinin 23,53% bu alt-kanalın maliyyələşdirilməsinə sərf edilir.

7) Məhsul meyarlarına əsaslanmayan ödənişlər. İstehsalçılara hökumət siyasəti çərçivəsində ötürülən transfertlərdir və aşağıdakı meyarlara görə həyata keçirilir:

- **istehsal resurslarının uzun-müddətli “dincə qoyulması”;**
- **məhsul buraxılışına aid olmayan spesifik məqsədlərə istifadə olunan resurslar üzrə**
- **transfetrlər (məsələn, birdəfəlik ödənişlər, mənzil kirayə xərcləri).**

Bu siyasət aləti üzrə istehsalçılara dəstək büdcəsinin 2,7%-i ((7,1 mlrd. dollar) təqdim edilir

- **İstehlakçılara dəstək.** Bu dəstək kanalı istehlakçılardan kənd təsərrüfatı məhsullarının (fermer təsərrüfatları səviyyəsində) alışı üçün sərf etdiyi bütün transfetrləri əhatə edir, harada ki, transfertlər (hədəflərdən, formasından və təsirindən asılı olmayaraq) aqrar sahəyə dəstək siyasətinin tədbirlərinin nəticəsidir. Əgər CSE göstərici neqativdirsə (mənfidirsə), onda bazarda mövcud qiymətlər (yüksək qiymətlər) vasitəsi ilə istehlakçıların üzərinə düşən “yük” (“gizli vergi yükü”), istehlakçılara (qiymət səviyyəsini əvəzləmək üçün) kompensasiya edilən subsidiyalardan yüksəkdir. Yəni bir sözlə dövlətin təqdim etdiyi kompensasiyalar bazarda qiymətlərdən aşağıdır. Halbuki son illər demək olar ki, bütün İƏİT ölkələrində bu göstərici neqativdir, yəni istehlakçılara təqdim edilən subsidiyalar, onlara bahalaşmış bazarı kompensasiya etməyə kifayət etmir. Məsələn, istehlakçılara dəstəyin dəyəri 2008-ci ildə İƏİT üzv-ölkələrində mənfi 101344 milyon dollar, yəni ortalama ölkə üzrə mənfi 3269,16 milyon dollar təşkil edib (“Agricultural Policies in OECD Countries”, 2010).

- **Ümumi xidmətlər dəstəyi.** Bu dəstək kanalı kənd təsərrüfatına ümumi dəstəyin dəyərinin təxminən 21-22% təşkil edərək, bütün elmi-tədqiqat, marketinq, infrastruktur təminatı və digər fəaliyyətləri əhatə edir. Bir sözlə burada kənd təsərrüfatı subyektlərinə dəstək kütləvi formada təqdim edilir¹². İƏİT ölkələrində 2008-ci ildə ümumi xidmətlər dəstinin (82,7 milyard dollar) strukturu belə olub:

- *Elmi-tədqiqat xərcləri* - 9,59%;
- *Kənd təsərrüfatı ilə bağlı tədris müəssisələri* – 2,93%;
- *İnfrastruktur* – 30,31%;
- *Marketinq və təşviqat* 49,03%;
- *Digər gərclər* – 8,1%.

Qeyd edək ki, Ümumdünya Ərzaq Təşkilatından və İƏİT-dən fərqli olaraq ÜTT üzv ölkələrdə aqrar sektorun dövlət tənzimlənməsinə qarşı çox sərt tələblər müəyyənləşdirib. ÜTT cərcivəsində danışıqların müzakirə obyektlərləri, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsulları bazarına çıxış və dövlətin aqrar sektora dəstək tədbirləridir. Bir çoxları ÜTT cərcivəsində Kənd Təsərrüfatı üzrə Razılaşmanı (Agreement on Agriculture (AoA)) təşkilata daxil olma zamanı ölkələr üçün əsas müzakirə predmeti olduğunu iddia edirlər¹³. Çünki aqrar sektor ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyinin və kənd əhalisinin gəlirinin təmin edilməsi, xarici ticarətin strukturunun müəyyən edilməsində və təbii ehtiyatların bölüşdürülməsində aparıcı rola malik olmaqla, dünyada bir çox ölkələr üçün milli iqtisadiyyatın “onurğa sütunlarından” birini təşkil edir.

İstənilən dövlət yaxud tam müxtariyyətə malik, həmçinin ticarət siyasətini müəyyən edən sərbəst gömrük ərazisi ÜTT-nin üzvü ola bilər. Ancaq bunun üçün təşkilatın üzv-ölkələrinin, Baş Katibliyinin (və ya Nazirlər Konfransının) üzvlərinin 2/3 səs çoxluğunun razılığı lazımdır. Üzv olma prosesi dörd mərhələdən keçir¹⁴:

- (i) ölkənin ticarət və istisadi siyasətinin təsviri, işçi qrupda (*working party*) ölkənin müraciətinə baxılması;
- (ii) ilkin mərhələ üzrə kifayət qədər irəlləyiş əldə olunandan sonra paralel olaraq müraciət edən ölkə və üzv-ölkələr arasında ikitərəfli danışıqlar prosesi başlayır (burada tariflər və bazara çıxış məsələləri, mal və xidmətlər üzrə siyasətlərə baxılır);
- (iii) növbəti mərhələdə, ölkənin üzv olmasının “qaralama” şərtləri (draft membership terms) hesabat formasında işçi qrup tərəfindən hazırlanır. Burada üzvolma razılaşmasının “qaralaması” (“üzv-olma protokolu”) və gələcək üzvün öhdəliklərinin siyahısı yer alır.
- (iv) Yekun mərhələdə, üzvlüyə dair qərar qəbul edilir. Sənədlərin final paketi (hesabat, protokol, öhdəliklərin siyahısı) ÜTT-nin Baş Katibliyinə və ya Nazirlər Konfransına təqdim edilir.

¹² - “Agricultural Policies in OECD Countries, AT A GLANCE” (2010, OECD).

¹³ - “World Trade Organization Agreement on Agriculture Basics” (Institute for Agriculture and Trade Policy, Sophia Murphy, 2003).

¹⁴ - www.wto.org

Ümumi olaraq təşkilatın hədəfi üzv ölkələrdə ticarətin liberallaşdırılmasıdır. Bu çərçivədə ÜTT üzv ölkələrin hökumətlərindən azad rəqabətə maneə ola biləcək milli iqtisadiyyatlara müdaxilələrdən çəkinməyə çağırır. Burada söhbət, dövlət dəstəyinin aqreqasiya olunmuş tədbirlərindən gedir ("Aggregate Measurement of Support", "AMS"). Dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiya və digər yardım haqqında məlumatı əks etdirən Kənd Təsərrüfatında Daxili Yardım və İxrac Subsidiyaları üzrə ÜTT Cədvəlinə əsasən, daxili yardımın həcmi kənd təsərrüfatında istehsal olunan illik məhsul həcminin dəyərində nisbəti ilə ölçülür ("de minimis" hədd dərəcəsi %-lə ölçülür)¹⁵.

ÜTT qaydalarına görə *sarı zənbilə* düşən daxili yardımın (subsidiya) həcmi inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatında istehsal olunan illik məhsul həcminin 5% -nə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə ən çoxu 10%-nə bərabər ola bilər¹⁶.

Eyni zamanda, ÜTT bir sıra siyasət tədbirlərinin icrasını qadağan etmir (*yaşıl zənbil*). Bura ticarəti təhrif etməyən, istehsal üzrə əsas siyasət meyarlarına cavab verən Razılaşmada göstərilən digər tələbləri nəzərə alan tədbirlər aiddir. Paralel olaraq ÜTT istehsalı məhdudlaşdıran proqramlar üzrə həyata keçirilən birbaşa ödənişləri, İEOÖ-lərin inkişaf proqramlarının çərçivəsində KT-na və kənd ərazilərinə birbaşa və ya dolayı dəstək tədbirləri və s¹⁷.

Qeyd edək ki, Azərbaycan hələ 1997-ci ildə bu təşkilata üzv olmaq üçün müraciət edib. Lakin üzvlük üçün aktiv fəaliyyətə 2002-ci ildə başlayıb¹⁸. Azərbaycan 2009-cu ilin iyulundan daxil olma prosesinin demək olar ki, 3-cü mərhələsindədir¹⁹. Müvafiq işçi qrup tərəfindən hesabatın ilkin variantı hazırlanır.

Azərbaycan hökuməti ÜTT-yə "inkişaf etməkdə olan ölkə" (İEOÖ) statusu ilə daxil olmağı hədəfləyib²⁰. Bu status bizə bir sıra üstünlüklər verəcək:

- ÜTT-nin əksər Sazişlərində İEOÖ-lərə dair xüsusi yanaşmanı əsaslandıran müddəalar vardır (diferensial və daha əlverişli rejim (güzəştli tariflər və s.) təqdim olunması, təşkilat çərçivəsində müəyyən qərarlar (antidempinq, ticarətdə texniki maneələr və s. üzrə) qəbul edilərkən İEOÖ-lərə xüsusi yanaşmanın olması)²¹;
- Təşkilatın Sazişlərinin tələblərinə cavab vermək və üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün İEOÖ-lərə bir qayda olaraq daha uzun müddət və əlavə vaxt verilir;
- İEOÖ-lərə müxtəlif xarakterli yardım və köməkliklərin (heyvan və bitki sağlamlığı standartları, texniki standartlar, telekommunikasiya və s. üzrə) göstərilməsi;
- İEOÖ-lərin tədiyyə balansı ilə əlaqədar problemlərin həllində xidmətlərlə ticarətin məhdudlaşdırılmasından istifadə etmək imkanının verilməsi²²;

¹⁵ - <http://wto.az/index.htm>

¹⁶ - ÜTT-də KT üçün dövlət köməyinin hədəfləri işıqforun rənglərinə uyğun sıralanır: qırmızı zənbil (qadağan olunmuş dəstək formaları), sarı zənbil (məhdud icazəli), yaşıl zənbil (icazəli).

¹⁷ - (Article 6:5).

¹⁸ - http://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/status_e.htm

¹⁹ - http://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/status_e.htm

²⁰ - <http://www.wto.org/>

²¹ - GATT 1994-ün 37-ci maddəsi və 4-cü hissəsi, GATS-ın IV maddəsi, Diferensial və Daha Əlverişli Rejim haqqında ÜTT Sazişi (1979-cu il) (wto.az).

²² - GATS-ın 12-ci maddəsi

- Bu ölkələrə xarici maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və iqtisadi inkişaf proqramlarını reallaşdırmaq məqsədilə idxalı məhdudlaşdırmasına imkan verilir²³;
- ÜTT-nin SPS, TBT, TRIPS və s. Sazişlərində İEOÖ-lərə texniki yardımlar göstərilməsinin nəzərdə tutulması və s.

Beynəlxalq praktikada klassik kənd təsərrüfatı siyasəti alətləri kimi vergilərdən, müxtəlif stimullaşdırma vasitələrindən geniş istifadə olunur. Hansı alətin seçilməsindən asılı olmayaraq siyasət alətinin tətbiqi 4 əsas tələbi nəzərə almalıdır: siyasət “vektoru” arzuolunan nəticəyə mümkün qədər yaxın olmalı; konkret hədəf qrupuna “bağlanılmalı”; bazar davranışlarını nəzərə almalı; konkret siyasət alətindən istifadə edəcək idarəetmə səviyyəsi (mərkəzi hökumət, yerliözüidare) dəqiq müyyənləşdirilməlidir. Yəni, dolayısı ilə burada həmçinin **aqrar siyasət alətinin ünvanlı olmasının vacibliyindən** söhbət gedir. Misal üçün, fermerlərin (xüsusilə də Azərbaycan şəraitində) çox vaxt bazar (marketing) araşdırmaları aparmağa maddi imkanları olmur. Kanadada hər il aqrar siyasətin aləti kimi Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq Nazirliyi fermerlər üçün nəzərdə tutulan ödənişsiz bazar araşdırmaları aparır və saytında yerləşdirir («An Overview of the Canadian Agriculture and Agri-Food System», 2009). Yəni burada hökumətin məramı kiçik istehsalçı seqmentinə dəstəkdir və sözügedən alət məhz bu qrupu ona ünvanlanmış bazar araşdırmaları ilə təmin edir. Eyni zamanda, bir çox ölkələrin aqrar nazirlikləri fermer sektorunun illik araşdırmalarını həyata keçirirlər və nəticələri öz saytlarında yerləşdirirlər. Məsələn, Yeni Zenlandiyanın Kənd Təsərrüfatı və Meşələr Nazirliyi hər il bu cür tədqiqatların (o cümlədən subsektorial tədqiqatların) yekunlarını veb-resursunda yerləşdirir («Pastoral sector overview», 2009)²⁴.

Eyni zamanda, İƏİT-nin metodologiyasına görə, aqrar siyasət üzrə **qərarlar dərin tədqiqatlara əsaslanmalı**, hər bir maraqlı tərəf məlumatlandırılmalı, onların rəyləri öyrənilməlidir. Avropa Birliyinə üzv ölkələrin kənd təsərrüfatı nazirliklərinin rəsmi internet saytlarında bir qayda olaraq, qurumun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri, fermerlərə təqdim edilən xidmətlər barədə sistemli, informativ xarakterli broşurlar yerləşdirilir. Digər tərəfdən, beynəlxalq metodologiyaya görə, aqrar siyasəti formalaşdırırlar siyasi seçimin “qalib” və “uduzan” tərəfini təyin etməli və ümumilikdə fermerlərə imkan yaratmaq lazımdır ki, aqrar sektorda vəziyyəti necə yaxşılaşdırmağın yollarını onlar özləri seçsinlər (“Policy design –A positive reform agenda”, 2010). Bu mənada, aparıcı ölkələrdə, o cümlədən bəzi postsovet məkanı ölkələrində bilavasitə fermerlərə ünvanlanan tədbirlər aqrar siyasətin ən vacib tərkib hissələrindən hesab edilir. Məsələn, ABŞda hələ 1937-ci ildə azgəlirli fermer təsərrüfatlarına yardım üçün xüsusi qurum yaradılmışdır (Farm Security Administration) və bu təsisat indi də ölkənin fermer siyasətində əhəmiyyətli rol oynayır²⁵.

²³ - GATT 1994-ün 13-cü maddəsi

²⁴ - (www.maf.govt.nz)

²⁵ - <http://www.answers.com/topic/farm-security-administration>

§2. Dünyada kənd təsərrüfatı və milli hökumətlərin aqrar siyasət təcrübələri

Hazırda dünyada aqrar sektor yalnız ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından deyil, həmçinin iqtisadi artımın başlıca hərəkət verici mənbəyi kimi əlahiddə maraq kəsb edir. Ərzaq siyasəti üzrə Beynəlxalq İnstitutun hesablamalarına görə, kənd təsərrüfatının 1%-lik artımı ümumilikdə iqtisadiyyatın 2,3%-lik artımını təmin edir.

2.1. Dünyada aqrar istehsalın təşkili və strukturu²⁶

Araşdırmalar göstərir ki, dünya üzrə kənd təsərrüfatı sektorunun son məhsulunda bitkiçiliklə heyvandarlığın payı təxminən eynidir. Lakin ayrı-ayrı məhsul növlərinin sahənin ümumi məhsulunda payına görə müxtəlif ölkələrdə aqrar sektorun strukturu bir-birindən fərqlənir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının strukturunda əsas pay meyvə-tərəvəz və heyvandarlıq məhsullarına məxsusdur. İndi dünyada təxminən 1,9 milyard ton tərəvəz məhsulları istehsal edilir. Həmin məhsulların 15%-ni (280 milyon ton) pomidor, 11%-ni kələm (210 milyon ton), 6%-ni baş soğan (114 milyon ton), 4%-ni xiyar (100 mln. ton), 3%-ni kök (60 mln. ton) təşkil edir. Yerdə qalan bütün digər tərəvəz məhsulları ümumi istehsalın 60%-ni təşkil edir. Dünyada 206 milyon ton qarpız istehsal edilir.

Meyvə istehsalının strukturuna gəldikdə, ümumi istehsalın 14%-i apelsinin, 13% alma və bananın payına düşür. Ayrı-ayrı ölkələrin ümumi məhsul istehsalında payına gəldikdə, dünyada ölkələr üzrə tərəvəz məhsullarının istehsal strukturu belədir: Çin (35,7%), Hindistan (11,4%), Avropa Birliyi (9,3%), ABŞ (6,1%), Türkiyə (3,7%). Qonşu Türkiyənin dünya üzrə meyvə-tərəvəz istehsalında əhəmiyyətli rol oynaması diqqət çəkir. Məsələn, pomidor istehsalının 8%-i (21,9 mln. ton), xiyarın 4%-i (4,1 mln. ton), bibərin 4%-i (2,4 mln. ton), baş soğanın 3%-i (3,9 mln. ton), qarpızın 4% (7,6 mln. ton) məhz bu ölkənin payına düşür. Meyvə istehsalının ölkələr üzrə strukturu belədir: Avropa Birliyi 13,0%, Çin 10,9%, Hindistan (9,4%), Braziliya (8,7%), ABŞ (7,0%), İtaliya (4,7%).

İsrailin 410 min hektarlıq kənd təsərrüfatı təyinatlı torpağının yarısı yarımquraqlıq və səhralıq olsa da, meyvə-tərəvəz istehsalında ciddi nəticələr əldə edib. Hazırda bu ölkə 40 min hektarlıq sahədə 1,4 milyon ton (orta məhsuldarlıq 35 ton) tərəvəz istehsal edir, bunun ümumi dəyəri 1,2 milyard dollar (ölkənin ümumi aqrar istehsalının 17%-i qədər) təşkil edir. İsrail bir sıra məhsulların məhsuldarlığına görə, dünyada liderdir: pomidor 300 ton/ha, xiyar 250 ton/ha, yaşıl bibər 150 ton/ha. İsraildə aqrar istehsalın 23%-i meyvənin payına düşür. Bir çox ölkələrdə meyvə-tərəvəzçiliyə ciddi subsidiyalar verilməsə də, ucuz (illik 2-5%) kreditlər verilir.

Dünyada meyvə-tərəvəz sektoru yüksək əmək tutumluluğu ilə seçilir. Odur ki, bu sahənin rentabelli işləməsi üçün məhsuldarlıq son dərəcə yüksək olmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə meyvə-tərəvəz istehsalı, xüsusilə də emal məqsədli istehsalda hökumətin

²⁶ Bu yarımbölmədə istifadə olunan bütün məlumatlar Qazaxıstan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən aqrar sektorun müxtəlif seqmentlərinin inkişafı üçün hazırlanmış 2009-2010-cu illərdə hazırlanmış müxtəlif "Master-Plan"lardan götürülüb

siyasəti iri təsərrüfatların formalaşmasına yönəlidir. Çünki məhz bu cür təsərrüfatlarda istehsal proseslərini kompleks mexanikləşdirmək, yeni və güclü texnikalardan istifadə etmək, bunların sayəsində isə əmək məhsuldarlığını yüksəltmək və mənfəəti maksimallaşdırmaq mümkün olur. Məsələn, ABŞ-da 100 hektardan çox torpağa sahib olan fermalara məxsus torpaqların 44%-i məhz meyvə-tərəvəz sahələrdir. Tərəvəz fermalarının orta ölçüsü 22, meyvə fermalarının orta ölçüsü 23 ha təşkil edir. Bu ölkədə iri fermalar bir qayda olaraq bir və ya iki, kiçik fermalar isə daha çox sayda meyvə növü yetişdirilməsi üzrə ixtisaslaşır. ABŞ-ın KT-da aparıcı meyvə alma hesab olunur. Ayrı-ayrı yerlərdə bir neçə firmaya məxsus nəhəng meyvə bağları mövcuddur. Kiçik (fərdi) meyvə fermaları bu sahə üzrə bütün fermerlərin 79%-ni və meyvə istehsalının 37%-ni özündə cəmləşdirir. Orta ölçülü kooperativ meyvəçilik təsərrüfatları cəmi fermerlərin 22, istehsalın 23%-ni verir. İri meyvəçilik korporasiyaları (səhmdar cəmiyyətləri) təsərrüfatların cəmi 1%-ni təşkil etsələr də, ümumi istehsalın 40%-i məhz bu təsərrüfatlarda istehsal olunur.

Yaponiyada əsasən 5-10 hektarlıq sahəyə malik ailə fermaları üstünlük təşkil edir. Onlar bütün meyvə sahələrinin 80%-nə sahibdirlər.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində meyvə-tərəvəz satışının 4 əsas forması mövcuddur: 1) birbaşa emal müəssisələrinə, pərakəndə və topdansatış müəssisələrinə satış; 2) Assosiasiyalara (kooperativ və konsorsiumlara) satış; 3) birbaşa istehlakçılara satış; 4) Digər bazar və ticarət mərkəzlərində satış. Məsələn, Almaniyada fermerlərin istehsal elədiyi meyvə-tərəvəzin 76%-i son istehlakçıya 5 nəhəng kooperativ birliyi vasitəsilə satılır (bu koopedivlər hər cür anbarlar, soyuducular və nəqliyyat şəbəkəsinə malikdir, hətta qablaşdırıcı materiallar və taraları belə birliklərin özü istehsal edir). Niderlandda da istehsal olunan meyvə-tərəvəzin 70%-i kooperativlərin təşkil etdikləri hərraclər vasitəsilə reallaşdırılır. Daimi hərrac iştirakçısına çevrilmək üçün fermerlər illik məhsullarının 5%-i qədər üzvlük haqqı ödəyirlər. Əsas alıcılar iri pərakəndə satış mərkəzləri və ixrac üzrə ixtisaslaşmış qurumlar çıxış edir. İtaliyada məhsulun 70%-i koopedivlər vasitəsilə reallaşdırılır, həmin qurumlar asosiasiyalarla və konsorsiumlarla birgə ixracın dəstəklənməsi xidmətlərini təşkil edirlər.

Meyvə-tərəvəz məhsullarının keyfiyyətini özəl firmalar dövlətin sifarişi ilə bir neçə mərhələdə – sahədə, yükləmə mərhələsində, qablaşdırıldıqdan sonra yoxlayır. Məhsullar adətən 3-4 sinif üzrə (1-ci növ, 2-ci növ, 3-cü növ və s.) təsnifləşdirilir. Əgər məhsul bunlardan heç birinə uyğun gəlmirsə, məhsul sertifikatlaşdırılmır və satışına qadağa qoyulur. Məhz bu yüksək keyfiyyətli meyvə-tərəvəz istehsalını stimullaşdırır. İstehsalçı ilə alıcı arasında əvvəlcədən bağlanan müqavilədə becərilən məhsulun sortu, aqrotexniki qulluq qaydaları, göndərilmə müddəti razılışdırılır. Bütün bunlara isə emal müəssisələrinin və kooperativlərin keyfiyyətə nəzarət xidməti nəzarət edir. Nəzərdə tutulandan daha yüksək standartlara cavab verən məhsula görə mükafat, az keyfiyyətli məhsula görə isə cərimə tətbiq olunur.

Son illər tərəvəz və giləmeyvə istehsalında əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi istixanalar sürətlə inkişaf etməyə başlayıb. İstixanaların ən böyük üstünlüyü hava şəraitilə bağlı riskin aradan qaldırılmasıdır. İstixanaların sahəsi dünya ölkələri üzrə aşağıdakı kimidir:

- İspaniya – 52 000 ha
- Yaponiya 42 000
- Türkiyə 41 000 ha
- İtaliya 20 000 ha
- Niderland və Mərakəş - 10000 ha
- Fransa - 8500 ha
- Polşa -6300 ha
- İsrail və Böyük Britaniya 3 000 ha
- Rusiya – 2100 ha

Bu sahədə ən effektiv və gəlir gətirən ölkə Niderland hesab edilir. Dövlət bu sahədə uzunmüddətli proqram həyata keçirir, 25 illiyə 1,5-2%-lik kredit verir. İstixana torpaqlarının 60%-i gül əkinlərinin altındadır. İstixana tərəvəzlərinin 80%-i ixrac olunur. Güldən başqa giləs, çiyələk, üzüm, pomidor, şaftalı və s. yetişdirilir. 1 nəfər orta hesabla 1,5-2 ha istixana sahəsinə qulluq edir.

Yaponiyada istixanaların tikilməsi üçün xərclərin 50%-ni dövlət ödəyir. Bu ölkədə xərcləri azaltmaq üçün ucuz enerjidən (günəş enerjisindən, geotermal sudan), Avropadakı polietilen klyonkları əvəzinə istiliyi daha yaxşı saxlayan xüsusi plyonklardan istifadə edilir.

İstixanalarda becərmənin müddəti də qısalır. Məsələn, Çində tərəvəzin yetişməsi dövrü orta hesabla 2-4 dəfə ixtisar olunur, məhsuldarlıq bəzən 20 dəfə yüksəlir. Yetişmə dövrü qısaldığından, bəzən eyni torpaqda cənub bölgələrdə 3-5 dəfə, şimalda isə 1-3 dəfə məhsul alınır. İstixanada yetişdirilən göbələyə görə indi Çin liderdir (ildə 8 mln. ton).

İsraildə də istixanalar əsasən şitilçilik, gül, dekorativ bitkilər üçün istifadə edilir. Artıq bu ölkədə xüsusi plastik örtüklər hesabına meyvələr də istixana şəraitində yetişdirilir. İndi İsraildə elə plastik plyonkalar hazırlanır ki, o xüsusi istisaxlayıcı ekranlara, ultrabənövşəyi şüaları zərərsizləşdirməyə qadirdir. İsrail fermerləri hazırda 1 ha istixanada ildə 3 milyon ədəd gül, hər hektara 300 ton pomidor (açıq şəraitdə olduğundan 4 dəfə çox) yetişdirə bilir. Bir istixananın istismar müddəti 25-30 ildir.

ABŞ və AB ölkələrində meyvə-tərəvəz məhsulları üçün mükəmməl standartlar sistemi işlənilir hazırlanır. Əgər məhsul bilavasitə sahədə emal olunur və ya qablaşdırılırsa, standartlara uyğunluq orada, sonrakı mərhələdə isə satış mərkəzlərində yoxlanılır. Bu standartlar topdan və pərakəndə satış mərkəzləri üçün baza standartları hesab olunur, onlara əməl etmək məcburidir. Bir qayda olaraq adıçəkilən ölkələrdə meyvə-tərəvəz məhsulları 3-4 keyfiyyət sinifi üzrə qruplaşdırılır. Bu katoqriyalardan hər hansı birinə uyğun gəlməyən məhsullar yararsız hesab olunur və sertifikatlaşdırılmır, satış mərkəzlərinə buraxılması qadağan olunur. Saxlanma və daşınma rejiminə düzgün əməl edilmədiyindən yararlığını itirmiş məhsullara görə, cavabdeh daşıma və saxlama şirkətləri cərimə ilə üzləşirlər. ABŞ-da kontrakt sistemi geniş yayılıb: Topdan və ya pərakəndə satıcılar meyvə-tərəvəz istehsalçıları ilə zəmanətli müqavilələr bağlayırlar. İstehsalçı zəruri həcm və keyfiyyətdə məhsul istehsal etməyə və onu vaxtılı-vaxtında satış şəbəkələrinə çatdırmağa öhdəlik götürür. Tərəflər öhdəliklərə əməl etmədikdə, müqavilədə nəzərdə tutulan qaydada cərimələr ödəyirlər. Müqavilədə hətta becərilən məhsulun növü, aqrotexniki qaydalar da əks olunur. Alıcı şirkətlərin keyfiyyətə nəzarət

strukturları da becərmə dövründə keyfiyyətin yoxlanmasına nəzarət edir. Müqavilədə nəzərdə tutulandan yüksək keyfiyyətli məhsula görə mükafat, aşağı keyfiyyətli məhsula görə isə cərimə sistemi mövcuddur.

Meyvə tərəvəzçilikdən sonra dünya kənd təsərrüfatı istehsalında əsas yeri heyvandarlıq məhsullarının (ət və ət məhsulları, süd və süd məhsulları) istehsalı tutur. Dünyanın ümumi ət istehsalında (təxminən 280 mln. ton) ABŞ 19, Braziliya 14, Avropa Birliyi 13, Çin 10, Argentina 5 %, yerdə qalan ölkələr hamısı birlikdə 31% paya malikdirlər (2008-ci ilin məlumatına görə) olublar. Ət və ət məhsulları istehsalının 106,1 milyon tonu donuz ətinin, 94,7 milyon tonu quş ətinin, 66 milyon tonu mal ətinin, 8,5 milyon tonu qoyun ətinin, 4,4 milyon tonu kolbasa məmullarının, 9,7 milyon tonu ət konservlərinin payına düşüb.

Ət və ət məhsullarının istehlakının minimum yolverilən norması illik 35-40 kq, optimal istehlak norması 80 kq qəbul olunur. Minimum istehlak norması Qazaxstanda 48, Rusiyada 37,5, Belorusda 50, Qırğızıstanda 40, Azərbaycanda 30 kq təşkil edir. Orta istehlak norması AB üzrə 87, ABŞ-da 120, Danimarkada 95, Kanadada 98, Avstraliyada 108, Macarıstanda 82 kq, dünya üzrə adambaşına 41,2 kq təşkil edib.

2008-ci ildə dünyada 680 milyon ton süd və süd məhsulları istehsalı olunub. Ondan AB 154, Hindistan 101,4, ABŞ 82,6, Çin 45,3, Rusiya 32,4 mln. istehsal edib.

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət süd bazarının əsas tənzimləyicisi rolunda çıxış edir. Bu tənzimləmənin 2 forması var: 1) əmtəə intervensiyası (quru süd istehsalı və satışı vasitəsilə, təzə südə dövlət sifarişləri vasitəsilə və s.); 2) süd təsərrüfatında təkrar istehsal prosesinə imkan verən minimum qiymətləri təmin etmək üçün birbaşa dövlət yardımları (subsidiyalar) vasitəsilə dəstəklənmə. Belə bahalı tənzimləmə aləti AB-nin kənd təsərrüfatına dəstək üzrə cəmi maliyyəsinin təxminən yarısını (160 mlrd. dollar) «əridir». Əksər ölkələrdə süd ehtiyatı ilə bağlı Milli kvota mövcuddur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə k-t-nun kreditləşməsi üçün əlverişli şərtlər mövcuddur. ABŞ-da dövlət tərəfindən yaradılan Fermer Kredit Sistemi (FKS) fəaliyyətdədir və bu sistem fermerlərə güzəştli kreditlər verir. Bundan başqa, Fermerlərin Problemləri üzrə Adminstrasiya da bu sektora 1-7 il intervalında, illik 4-5%-lə kreditlər çatdırır.

AB çərçivəsində fermerlərin cəmi 25%-i kreditsiz keçir. Kreditlərin əksəriyyəti daşınmaz əmlakın girovu müqabilində ipoteka banklarından 4,5-6,5%-lik götürülür. Niderlandda bu 5-7, Almaniyada 6-8,5% (güzəştli 1%) təşkil edir.

2.2. Müxtəlif ölkələrin aqrar siyasət təcrübələri

Dünya təcrübəsinin araşdırılması göstərir ki, aqrar siyasətin səmərəliliyi üçün bu siyasət üzrə fəaliyyətlərin dəqiq müəyyən edilmiş hədəflərə yönəlməsi ən vacib şərtlərdən biridir. Bu mənada son illərdə bir çox ölkələrin kənd təsərrüfatı siyasətinin prioritetləri dəyişmişdir. Belə ki, əgər əvvəlki dövrlərdə fermer təsərrüfatlarının gəlirlərinin dəstəklənməsi ənənəvi olaraq aqrar siyasətin əsas obyektinə hesab edilirdisə, son illərdə ətraf mühitə, kənd ərazilərinin inkişafına və ərzaq təhlükəsizliyinə yönəlmiş hədəflər də ön plana keçib. Doğrudur, çıxış nöqtələri dəyişsə də, kənd təsərrüfatında geniş siyasət alətləri vasitəsi ilə dövlət dəstəyi hələ də dominant rola malikdir. Burada "qiymət dəstəyi" (**price support**), əmtəələr üzrə ödənişlər (**commodity-linked payments**)

kimi alətlərdən istifadə edilir. Odur ki, bəzən hətta beynəlxalq institutlar belə spesifik siyasətin hansı spesifik hədəfi nəzərdə tutduğunu müəyyən etməyə cətinlik çəkirlər.

Bu mənada aqrar idarəçilikdə hansı siyasət modelinin üstün olduğunu aşkarlamaq üçün konkret ölkələrin təmsalında araşdırma aparmağa, qlobal miqyasda aqrar sektorun dəstəklənməsi və tənzimlənməsi mandatına sahib olan beynəlxalq təşkilatların müvafiq yanaşmalarını gözdən keçirməyə ehtiyac yaranır.

Tədqiqat çərçivəsində təcrübəsi araşdırılmış ölkələrin seçimi bir neçə meyarla əsaslanıb. Həmin meyarlara daxildir: **1) kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində mükəmməl təcrübəyə malikdir, ötən illər ərzində hökumətin aqrar siyasətinin uğurlu olması təsdiqini tapıb; 2) Azərbaycanla oxşar siyasi-iqtisadi məkanda olub və hazırda keçid mərhələsindədir; 3) Dünyanın fərqli regionlarını əhatə edir.**

Bu meyarlara uyğun olaraq «yaxşı təcrübə» kimi Niderland, Fransa, İsrail, Braziliya, Latviya, Polşa və Rusiya, Kanada və Yaponiyanın aqrar sektorunun ümumi vəziyyəti, bu sefra ilə bağlı hökumətlərin siyasəti araşdırılıb. Ölkələr üzrə ümumi mənzərənin təsvirini verməzdən öncə qeyd edək ki, bu ölkələrin istər ümumi iqtisadi, isə tərsə də aqrar sektorunun parametrləri arasında müəyyən fərqlər var. Məsələn, adambaşına ÜDM Braziliya və Latviyada təxminən 12, İsraildə 30, Yaponiya və Kanadada 45-50 min dollar təşkil edir. Kənd təsərrüfatının ÜDM-də payı Braziliyada 6, Latviya və İsraildə 2,5-3,5, Yaponiya və Kanadada 1,5-2% təşkil edib. İstehsalçılara dövlət dəstəyinin fermerlərin gəlirlərində payı ən yüksək Yaponiya (48%), Kanada (20%) və İsraildə (17%), ən az isə Braziliyada (6%) olub²⁷.

Polşada kənd təsərrüfatı

Polşanın ümumi ərazisi 31,2 mln. hektar təşkil edir. Budan 61,4%-i və ya 19,2 milyon hektarı kənd təsərrüfatı torpaqlarının payına düşür. Həmin torpaqların 17,9 milyon hektarı, yaxud 93,2%-i özəl sektorun sərəncamındadır. Hökumətin aqrar sektorun vəziyyətinə dair 2009-cu il hesabatında qeyd olunur ki, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların 15,5 milyon hektarı yaxşı vəziyyətdədir. Kənd təsərrüfatı məqsədilə istifadə olunan torpaqların 14,1 milyon hektarı (73,4%-i) şumlanan torpaqlar, 4 milyon hektarı (21%-i) otlaq və biçənək, 337 min hektarı (1,8%-i) meyvə və giləmeyvə bağları altında olan torpaqlardır.

Polşa işçi qüvvəsinin təxminən 20%-i aqrar sektorda çalışır. Aqrar sektorda əmək məhsuldarlığının səviyyəsi AB üzrə orta göstəricinin cəmi 14%-i qədərdir. Ölkədə bir fermer təsərrüfatına orta hesabla 10,0 hektar torpaq sahəsi düşür. Fermer təsərrüfatlarının ümumi sayı 2,7 milyon təsərrüfat vahidini ötür. Ən son statistikaya görə, torpaq sahəsi 5 hektara qədər olan fermerlər bütün fermerlərin 72,5%-ni, 5-20 hektar torpağa sahib fermerlər 23,4%-ni, 20 hektardan çox torpağı olanlar isə 4,1%-ni təşkil edir. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının müvafiq olaraq 18,2%-i, 38,6%-i və 43,2%-i onların sərəncamındadır.

²⁷ *KT-na dövlət dəstəyi üzrə göstəricilər 2009-cu ilə aiddir, mənbə OECD- <http://www.oecd-ilibrary.org/content/table/20755104-table1>*

Fermer təsərrüfatlarının təxminən 42%-i əkinçiliklə, 35%-i heyvandarlıqla, 20%-i heyvandarlıq və əkinçiliklə eyni vaxtda, 2%-i isə meyvəçiliklə məşğul olur. Polşanın kənd təsərrüfatı torpaqları keyfiyyətli torpaqlar hesab olunmur. Torpaqların əhəmiyyətli hissəsi şoranlaşma və qələviləşməyə məruz qalıb. Bundan əlavə, həmin ərazilərin 60%-dən çoxu qumsal torpaqlardır. Həmin göstərici Avropa Birliyi üzrə orta hesabla 30% təşkil edir. Bununla belə, istər Avropa Birliyi çərçivəsində, istərsə də dünya miqyasında Polşa kənd təsərrüfatının mühüm payı var. Məsələn, AB üzrə həm ət, həm də süd istehsalının 9, kartof istehsalının 20, çovdar istehsalının 40, buğda istehsalının 7, alma istehsalının 11, şəkər qamışı istehsalının 12%-i Polşanın payına düşür. Ölkə çovdar istehsalının səviyyəsinə görə dünyada 3-cü, kartof və şəkər qamışı istehsalına görə 7-ci, süd istehsalına görə 10-cu, alma istehsalına görə isə 12-ci yerdədir. Bunlardan savayı, kələmin, kökün və gül kələminin, qarağat və moruğun istehsalına görə də Polşa AB-nin aparıcı ölkələrindən hesab olunur.

Kənd təsərrüfatının ÜDM-də payı təxminən 4% təşkil edir. Aqrar istehsalın strukturunda bitkiçilik sektoru 55, heyvandarlıq sektoru 45% paya malikdir. Öz növbəsində, məcmu kənd təsərrüfatı məhsulunun 22%-i taxılçılığın, 17%-i tərəvəzçiliyin və texniki bitkilərin, 7%-i meyvəçiliyin, 24%-i ət istehsalının, 16%-i süd istehsalının, 5%-i yumurta istehsalının payına düşür.

Polşa kənd təsərrüfatları məhsullarına olan tələbatının əhəmiyyətli hissəsini daxili istehsal hesabına ödəyir. Xüsusilə də buğda, tərəvəz məhsulları, heyvandarlıq məhsulları əsasən yerli fermerlər tərəfindən istehsal edilir. Ölkədə son illər orta hesabla 8,5 milyon hektar taxıl bitkiləri becərilir və hər hektardan orta məhsuldarlıq 3,2-3,5 ton olmaqla 27-28 milyon ton taxıl tədarük olunur. Daxili buğda ehtiyacı 5 milyon ton təşkil edir. Yerdə qalan taxıl məhsulları (təxminən 21 milyon ton) yem formasında heyvandarlıq sektoruna yönəldilir.

2008-ci ildə Polşada 1,2 milyon ton kələm (adambaşına 32 kq istehsal, hər hektarın məhsuldarlığı 40,5 ton), 618 min ton soğan (adambaşına 16 kq istehsal, məhsuldarlıq 20,5 ton), 817 min ton kök (adambaşına 21,5 kq istehsal, məhsuldarlıq 29 ton), 272 min ton xiyar (adambaşına 7 kq istehsal, məhsuldarlıq 27,5 ton), 257 min ton pomidor (adambaşına 6,8 kq istehsal, məhsuldarlıq 21 ton) istehsal olunub.

Polşa meyvə və giləmeyvə istehsalı sahəsində də böyük potensiala malikdir. 2008-ci ildə ölkədə 3,288 milyon ton (adambaşına 87 kq) meyvə istehsal olunub. İstehsal olunan meyvənin 86%-i (2,831 milyon tonu) almanın, yerdə qalan 14%-i (460 min tonu) isə armud, gilə, gilənar və gavalının payına düşüb. Həmin dövrdə ölkədə 300 min tona yaxın (adambaşına 8 kq) moruq və qarağat istehsal edilib. Polşada meyvə-tərəvəz məhsulları əsasən istehsalçı qrupları tərəfindən satılır. 2009-cu ildə ölkədə 139 belə qrup fəaliyyət göstərmişdir. Həmin qruplar ayrı-ayrı regionların məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşma səviyyəsi nəzərə alınmaqla formalaşdırılır və hökumət büdcə vəsaiti hesabına onların fəaliyyətini dəstəkləyir.

Ən son statistikaya görə, ölkədə 5,8 milyon baş iri buynuzlu mal-qara (o cümlədən 2,8 milyon baş südlük inək), 325 min baş qoyun, 15,5 milyon baş donuz, 128,9 milyon baş toyuq bəslənir. 2008-ci ildə ölkədə 3,5 milyon ton və ya adambaşına 92 kq ət istehsal olunub. Bu isə adambaşına yol verilən minimum ət istehlakı normasından bir neçə dəfə çoxdur. Bir inəyə düşən süd istehsalı orta hesabla 4,5 min kq təşkil edir. 2008-ci ildə 9,5

milyon ton (adambaşına 250 kq) süd istehsal olunub ki, bu daxili istehlakı təmin etməklə yanaşı azı 165-170 min ton südün ixracına da imkan verir.

Polşanın kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarətinin həcmi hazırda təxminən 21 milyard dollara, o cümlədən idxalı 9, ixracı isə 12 milyard dollara çatır. İxracın 40%-ni heyvan, 60%-ni isə bitki mənşəli məhsullar təşkil edir.

Polşada hökumətin aqrar siyasəti yaxşı işlənmiş və uzunmüddətli hökumət proqramlarına əsaslanır. Hazırda hökumət 2007-2013-cü illər üzrə kənd inkişafına dair Milli Strategiyayı və bu sənəd əsasında hazırlanmış 7 illik Kənd inkişafı proqramını icra edir. Strategiyaya əsasən, kənd və kənd təsərrüfatının inkişaf prioritetləri kimi aşağıdakı istiqamətlər seçilib:

1) Aqrar sektorun rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi. Hökumət hesab edir ki, aqrar sektorda ixtisaslaşma səviyyəsi olduqca aşağıdır, sahənin investisiya tələbatı aşağı səviyyədə qarşılır, istehsalçılar pərakəndə və bir-birilə zəif əlaqələndirilmiş halda fəaliyyət göstərməsi onların fəaliyyətinin effektivliyini aşağı salır. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün adıçəkilən strategiya və proqram çərçivəsində fermer təsərrüfatlarının maddi-texniki dəstəklənməsi, ərzaq sənayesinin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsini hədəfləyən fəaliyyətlərə yardım göstərilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialının artırılması üçün onların keyfiyyətinə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi, kənd infrastrukturunun yaxşılaşdırılması və istehsalçı qrupların fəaliyyətinin dəstəklənməsi, fermerlərin bilik və təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi kimi tədbirlər həyata keçirilir.

2) Ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması. Bu, ilk növbədə torpağın və suyun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması tədbirlərini özünə daxil edir.

3) Kənddə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və kənd iqtisadiyyatının diversifikasiyası. Kənddə yaşayan insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması təkcə fermerlərin dəstəklənməsi vasitəsilə onların gəlirlərinin artırılmasını deyil, həmçinin kənddə sosial-mədəni və iqtisadi infrastrukturun (yolların, su təchizatı sisteminin, kitabxanaların, idman qurğularının, mədəniyyət obyektlərinin və istirahət yerlərinin yenidən qurulması) yenidən qurulmasını nəzərdə tutur. Kənd iqtisadiyyatının diversifikasiyasına nail olmaq məqsədilə kənd yaşayış məskənlərinin hüdudları daxilində qeyri-kənd təsərrüfatı əməyinin tətbiqi sferasının (məsələn, turizmin, sənətkarlığın, məişət xidməti və ticarət sahələrinin, məsləhət xidmətlərinin və s.) genişləndirilməsini hədəfləyən fəaliyyətlər həyata keçirilir.

Polşada aqrar sektora ciddi maliyyə dəstəyi mövcuddur. Kənd inkişafı strategiyası çərçivəsində Avropa Birliyinin müvafiq fondları ölkəyə davamlı maliyyə yardımı göstərir. Lakin ölkədaxili mənbələr kənd təsərrüfatının başlıca maliyyə mənbəyi hesab olunur. Polşanın Kənd Təsərrüfatının modernləşdirilməsi Agentliyi Avropanın aqrar sektora maliyyə yardımı göstərən ən nəhəng strukturlarından hesab olunur. 2008-ci ildə yerli banklar Agentliklə birgə 15 minədək aqrar layihəni dəstəkləyib. Həmin layihələrin 40%-i gənc fermerlərin fəaliyyətinin dəstəklənməsi, 30%-i torpaq sahələrinin alınması, 9%-i kənd təsərrüfatında yeni texnologiyaların tətbiqi, 8%-i investisiya layihələrinin dəstəklənməsi ilə bağlı olub. Həmin layihələrə ümumilikdə 800 milyon dollar kredit verilib.

Polşada kənd təsərrüfatı sığortası da yaxşı təşkil olunub. Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə, hökumət həm bitkiçilik məhsullarının, həm də heyvanların sığortalanması ilə bağlı sığorta tariflərinin 50%-dən az olmayan hissəsini dövlət büdcəsi hesabına ödəyir.

Ölkədə fermerlərə böyük həcmli subsidiyalar ayrılır. 2009-cu ildə Polşa fermerləri 3,3 milyard dollar birbaşa maliyyə yardımını əldə ediblər. Həmin subsidiyaların bir hissəsi əkilən və ya becərilən sahənin ölçüsünə, yerdə qalan hissəsi isə əldə olunmuş məhsula görə ödənilir. Məsələn, moruq və qarağat istehsalçılarına hər hektara görə, 400 avro, pomidor istehsalçılarına hər ton məhsula görə 39,35 avro, uzunmüddətli əkinlərə görə, hər ha üzrə çəkilən xərcin 50%-i məbləğində subsidiya ödənilir. Heyvandarlıqla, şəkər çuğunduru və tütün istehsalı ilə məşğul olanlar üçün də subsidiyanın ödənilməsinə dair ayrıca sxem mövcuddur.

Rusiyada aqrar sektorun hazırkı durumu

Rusiya dünyanın nəhəng kənd təsərrüfatı potensialına, ələlxüsus torpaq resurslarına malik əsas ölkələrindən biri hesab olunur. Hazırda bu ölkə kənd təsərrüfatı torpaqlarının həcminə görə dünyada 5-ci yeri tutur. Rusiyanın kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarının həcmi 191 milyon hektardır ki, ondan 115,5 milyon əkinə (şuma) yararlı, 17,2 milyon hektarı biçənəklər, 53,3 milyon hektarı otlaqlar, 1,7 milyon hektarı çoxillik əkmələr, 3,4 milyon hektarı isə dincə qoyulmuş torpaqlardır.

2008-ci ildə əkinə yararlı torpaqların 77 milyon hektarında səpin işləri aparılıb. Bundan 47 milyon hektarı dənli bitkilərin, o cümlədən 25,5 milyon hektarı buğdanın, 8,7 milyon hektarı texniki və yağlı bitkilərin, 2,9 milyon hektarı kartof və tərəvəz bitkilərinin, 18,6 milyon hektarı isə yem bitkilərinin payına düşüb. Qeyd olunan dövrdə ölkədə 108 milyon ton taxıl, o cümlədən 63,8 milyon ton buğda, 29 milyon ton şəkər çuğunduru, 7,4 milyon ton günəbaxan, 28,8 milyon ton kartof, 13 milyon ton bostan məhsulları istehsal edilib. Taxılın məhsuldarlığı hər hektar üçün orta hesabla 2,5 ton, kartof 14 ton, tərəvəz 20 ton olub.

Rusiyada meyvə sahələri 533 min ha, üzüm sahələri 64 min, çay sahələri isə 1,4 min ha təşkil edib. Təhlil aparılan dövrdə ölkədə 2,4 milyon ton meyvə (məhsuldarlıq 5,4 ton), üzüm istehsalı isə 300 min ton (məhsuldarlıq 6,3 ton) olub.

Heyvandarlıq sektoruna gəldikdə, 2008-ci ildə ölkədə 21 milyon baş iri-buyuzlu mal-qara (o cümlədən 9 milyon baş südlük inək), 16,2 milyon baş donuz, 21,7 milyon baş xırda buyuzlu mal-qara (qoyun və keçi), 405 milyon baş quş mövcud olub. Təhlil aparılan dövrdə ölkədə 6,3 milyon ton ət (1 baş şərti baş mal-qara hesabı ilə 214 kq, adambaşına 48 kq ət), 32,4 milyon ton süd (1 südlük inək hesabı ilə ildə 3600 kq, adambaşına 230 kq) istehsal olunub.

Rusiyanın geniş kənd təsərrüfatı potensialına malik olmasına baxmayaraq, sektorun səmərəli idarə olunmaması ölkəni aqrar məhsulların idxalından asılı vəziyyətə salıb. Məsələn, təhlil aparılan dövrdə 5 milyard dollar kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac olunduğu halda, həmin məhsul qrupları üzrə idxal 30 milyard dollar təşkil edib. İdxalda aparıcı məhsullar meyvə (1,5 milyon ton), ət və ət məhsulları (3 milyon ton), şəkər və şəkər xammalı (2,5 milyon ton) təşkil edir. İxracda isə əsas pay buğda (10,5 milyon ton),

arpa və qarğıdalı (1,6 milyon ton), təzə və dondurulmuş balıq (1,3 milyon ton) kimi məhsullara məxsus olub.

Məşğul əhalinin cəmi 9%-i (6 milyon nəfər) kənd təsərrüfatında çalışır. 2009-cu ildə bu sahənin ÜDM-də payı cəmi 4,5% (55 milyard dollar) təşkil edib. Son dövrlər əsaslı kapitala investisiyaların il ərzində orta hesabla 4-5%-i (təxminən il ərzində 8-9 milyard dollar) bu sektora yönəldilib. Rusiyada aqrar istehsalın 60%-ə qədəri kənd təsərrüfatı kooperativlərində və fermer təsərrüfatlarında, yerdə qalan hissəsi şəxsi həyətəyən təsərrüfatlarda istehsal olunur. İstehsalın strukturunda bitkiçilik 57, heyvandarlıq 47% paya malikdir.

Rusiyada hökumətin aqrar siyasəti hərtərəfli işlənmiş qanunvericilik bazasına və genişmiqyaslı və məqsədli proqramlaşdırmaya əsaslanır.

Sahənin fəaliyyətini tənzimləyən əsas qanunlara daxildir: «Kəndli (fermer) təsərrüfatları haqqında», «Şəxsi həyətəyən təsərrüfat haqqında», «Kənd təsərrüfatının inkişafı haqqında», «Süd və süd məhsullarının emalının texniki rəqlamenti haqqında», «Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların münbitliyinin təmin olunması haqqında», «Kənd təsərrüfatı kooperativləri haqqında» qanunlar.

Rusiyada aqrar sektorun fəaliyyətini tənzimləyən çoxsaylı qanunlardan savayı, sahənin inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsini özündə ehtiva edən 20-dək federal və sahə proqramı işlənilib. Həmin proqramlara daxildir:

1) «2010-cu ilədək kəndin sosial inkişafına dair» Məqsədli Federal Proqram.

Proqramın əsas məqsədi kəndin dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafına keçidi təmin etmək üçün hüquqi, inzibati və iqtisadi əsasların yaradılmasıdır. Proqram çərçivəsində bu tədbirlərin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu: kənd yerlərində mənzil tikintisinin stimullaşdırılması; kənd yerlərində gənc ailələrin və gənc mütəxəssislərin mənzilə əlçatanlığının asanlaşdırılması; kənd yerlərində təhsil müəssisələrinin, tibbi xidmət, idman-sağlamlıq obyektlərinin inkişafının dəstəklənməsi; kənd yerlərində asudə vaxtın və istirahətin təşkili, ticarət və məişət xidmətlərinin inkişafı üçün hərtərəfli şəraitin yaradılması; informasiya-məsləhət xidmətlərinin inkişafı; kənd yerlərinin elektrik, qaz, su və telekommunikasiya təminatının, həmçinin yol şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi.

2) «Aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı» Milli Layihəsi. Bu layihə 3 istiqaməti özündə birləşdirir: (i) Heyvandarlığın sürətli inkişafı; (ii) Aqrar-sənaye kompleksində kiçik təsərrüfat formalarının inkişafının stimullaşdırılması; (iii) Kənd yaşayış məntəqələrində gənc mütəxəssislərin mənzilə əlçatanlığının artırılması.

«Heyvandarlığın sürətli inkişafı» istiqaməti üzrə nəzərdə tutulan tədbirlər: heyvandarlıq komplekslərinin (fermalarının) tikintisi üçün ucuz və uzunmüddətli (orta hesabla 8 illik) kreditlərə çıxış imkanlarının artırılması; heyvandarlıq üçün texnika avadanlıqların, həmçinin cins mal-qaranın lizinqinin inkişaf etdirilməsi; heyvandarlıq üçün texnika və ət idxalı ilə bağlı çevik və əlverişli idxal rejiminin tətbiqi.

«Aqrar-sənaye kompleksində kiçik təsərrüfat formalarının inkişafının stimullaşdırılması» istiqaməti üzrə nəzərdə tutulan tədbirlər: şəxsi həyətəyən təsərrüfatların və kiçik ölçülü fermer təsərrüfatlarının götürdüyü kreditlər üzrə faizlərin ən azı üçdə ikisinin dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına ödənilməsi; kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, satışı, emalı və saxlanması üzrə ixtisaslaşmış istehlak

kooperativlərinin inkişafının dəstəklənməsi; torpaq-ipoteka kreditləşdirilməsi sisteminin yaradılması.

«Kənd yaşayış məntəqələrində gənc mütəxəssislərin mənzilə əlçatanlığının artırılması» istiqaməti üzrə nəzərdə tutulan tədbirlər: Gənc fermerlər üçün kəndlərdə mənzil tikintisi xərclərinin müəyyən hissəsinin subsidiyalaşdırılması.

3) «2008-2012-ci illərdə kənd təsərrüfatının inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzaq bazarının tənzimlənməsi» Dövlət Proqramı. Proqramın əsas məqsədi kənd yerlərinin dayanıqlı inkişafını, aqrar sektorun modernləşdirilməsi əsasında ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasını, torpaq resurslarının keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin etməkdir. Proqram çərçivəsində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub:

Kənddə sosial infrastrukturun və mühəndis qurğularının inkişafı; pilot kəndlərin seçimi əsasında kənd inkişafı modelinin yaradılması; torpağın keyfiyyətinin artırılması (xüsusilə də meliorasiya sisteminin, mineral gübrələrlə təminatın, torpaqların məhsuldarlığının və keyfiyyətinin monitorinqi sisteminin təkmilləşdirilməsi, elmi-tədqiqat və təcrübə-sınaq işlərinin keyfiyyətinin artırılması və s.); kənd təsərrüfatı sahəsində dövlət informasiya təminatı sisteminin formalaşdırılması; kənd təsərrüfatı istehsalçılara məsləhət yardımı şəbəkəsinin yaradılması; fermer birliklərinin hökumətin aqrar siyasətinin formalaşdırılmasında iştirakının təmin olunması; heyvandarlığın (xüsusilə də maralçılığın, ətlik atçılığın, südlük və ətlik heyvandarlığın) prioritet inkişafı; bitkiçiliyin (xüsusilə də elit toxumçuluğun dəstəklənməsi, kredit vəsaitləri üzrə faizlərin müəyyən hissəsinin dövlət vəsaitləri hesabına ödənilməsi, elit toxumların subsidiyalaşdırılması, çoxillik əkmələrə görə, ələlxüsus üzümçülüyə görə subsidiyaların verilməsi); kənd təsərrüfatında risklərin sığortalanması sisteminin inkişafı; aqrar sektorun texniki təchizatı ilə bağlı tədbirlərin görülməsi; fermerlərin kreditlərə çıxış imkanlarının gücləndirilməsi və s.

4) «2009-2012-ci illərdə Rusiya Federasiyasında südlük heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi və süd istehsalının artırılmasına dair» Məqsədli Sahə Proqramı. Proqrama görə, sənədin icrası nəticəsində azı 400 000 baş cins südlük düyə alınmalı, südlük cins mal-qaranın ümumi sayda xüsusi çəkisi 15%-ə çatdırılmalı, süd istehsalını 15% artırmaqla 37 milyon tona çatdırılmalı, qısırlığın qarşısını almaqla hər 100 balaverən inəkdən alınan buzov sayını 77-dən 82-ə çatdırılmalı, hər inəkədən süd istehsalını ildə 3950 kq-dan 4500 kq-a çatdırılmalı, hər il dövlət tərəfindən sabit olaraq 35 min ton quru südün alınması təmin edilməlidir.

5) «2009-2012-ci illərdə Rusiya Federasiyasında ətlik heyvandarlığın inkişaf etdirilməsinə dair» Məqsədli Sahə Proqramı. Proqrama görə, sənədin icrası sayəsində kənd təsərrüfatı müəssisələrində ətlik cins malların 66 min başdan 200 minə, eyni zamanda ümumi ətlik malların sayı 460 min başdan 800 minə çatdırılmalıdır. Proqramın əsas hədəfləri sırasında ət və yem istehsalı kombinatlarının sayının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması kimi ətçilik üçün vacib olan məsələlər də var.

6) «2010-2012-ci illərdə və 2020-ci ilədək olan dövrdə Rusiya Federasiyasında donuzçuluğun inkişafına dair» Məqsədli Sahə Proqramı. Proqrama görə, qarşıdakı 10 il ərzində donuzların baş sayı 20 milyon başdan 35 milyon başa (75% artım), donuz əti istehsalı isə 3,9 milyon tondan 5,6 milyon tona (45% artım) çatdırılmalıdır. Bu məqsədə

nail olmaq üçün proqramda nəzərdə tutulan tədbirlərə daxildir: donuzçuluq üzrə ixtisaslaşmış seleksiya-genetika mərkəzlərinin inkişafı, onların federal şəbəkəsinin yaradılması, cins donuzçuluğun inkişafına yardım göstərilməsi; donuzçuluğun iri fermer təsərrüfatları vasitəsilə inkişaf etdirilməsinin stimullaşdırılması; donuz kəsimi ilə məşğul olan ixtisaslaşmış qəssabxanaların və ət emalı kombinatlarının formalaşdırılmasının dəstəklənməsi; donuzçuluğun yem bazasının inkişaf etdirilməsi;

7) «2010-2012-ci illərdə Rusiya Federasiyasında şəkər çuğunduru kompleksinin inkişaf etdirilməsinə dair» Məqsədli Sahə Proqramı. Proqramın əsas məqsədi şəkər istehsalı üçün xammalın əhəmiyyətli hissəsinin yerli istehsal hesabına ödənilməsinin təmin olunmasıdır. Hazırda xammalın 43%-i kənddən alınır, proqrama görə 2012-ci ildə həmin səviyyə 10% azalıbdır. Bu məqsədə çatmaq üçün hökumət bir sıra fəaliyyətlər həyata keçirməyi nəzərdə tutur. **Bura daxildir:** şəkər çuğundurunun becərilməsi üçün zəruri olan spesifik üzvi gübrələrin və kimyəvi preparatların bir hissəsinin kompensasiya edilməsi, bu sahə üçün gərək olan spesifik kənd təsərrüfatı texnikasının reyestrə daxil edilməsi və onun ölkəyə gətirilməsinə yardım; yüksək keyfiyyətli toxumla təminatın zəmanət verilməsi; şəkər çuğunduru istehsalçıları ilə şəkər emalı zavodları arasında iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin formalaşdırılması; şəkər zavodları şəbəkəsinin genişləndirilməsi üçün investisiya kreditlərinə güzəştli şərtlərlə çıxış mexanizmlərinin formalaşdırılması və s.

Bu proqramın reallaşdırılmasından hökumətin gözləntiləri: çuğundur istehsalını 15%-dək artıraraq 36 milyon tona, şəkər və şəkər tozu istehsalını 14% artırmaqla 4,3 milyon tona çatdırmaq; şəkər emalı zamanı itkilərin xammalın ümumi həcminə nisbətən 2,45%-ə endirmək; xammalın idxaldan asılılığını 33%-ə endirmək; Şəkərin adambaşına istehlakını 38-39 kq-a çatdırmaq və s.

8) «2008-2012-ci illərdə Rusiya Federasiyasında üzümçülüğün və şərəbçiliğın inkişafına dair» Məqsədli Sahə Proqramı. Proqramın əsas məqsədi əhalinin təzə üzüm və emal sənayesinin spirtli içkilər istehsalı üçün xammalla təchizatının əhəmiyyətli hissəsinin daxili resurslar hesabına ödənilməsidir. Proqram çərçivəsində görülən tədbirlər sənaye təyinatlı üzüm istehsalını genişləndirməli, şitilçilik bazasının bərpasını təmin etməlidir. Hökumət fermerlərə dəstək olaraq əkilən üzüm sahəsinə görə subsidiyalar verməyi, alınmış kreditlər üzrə faizlərin bir hissəsinin dövlət büdcəsi hesabına kompensasiya etməyi nəzərdə tutur. Hökumətin gözləntilərinə görə proqramın icrası nəticəsində: üzüm sahələri 21,5 min ha artaraq 87 min hektara çatacaq; spirtli içkilər istehsalı üçün istehsal 80 min ton artaraq 280 min tona, əhalinin istehlakı üçün 40 min tondan 60 min tona yüksələcək; əlavə 12 000 yeni iş yeri yaradılacaq

9) 2009-2011-ci illərdə Aqrar-Sənaye Kompleksində kəndli (fermer) təsərrüfatlarının və digər kiçik təsərrüfatçılıq formalarının inkişafına dair» Məqsədli Sahə Proqramı. Proqramın məqsədi kəndli (fermer) təsərrüfatlarının və digər kiçik təsərrüfatçılıq formalarının məhsuldarlığının və dayanıqlılığının artırılmasını təmin etməkdir. Sənədə görə, proqramın icrası nəticəsində bu cür təsərrüfatların istehsal etdiyi məhsulların ən azı 10%-i onların formalaşdırdığı istehlak kooperativləri vasitəsilə reallaşdırılmalı, onların ən azı 20%-i cins mal-qara və yüksək keyfiyyətli sort toxumlar əsasında fəaliyyət göstərməlidir. Bunun üçün adıçəkilən təsərrüfatların emal müəssisələri, saxlama kameraları, heyvandarlıq komplekslərinin tikintisi üçün güzəştli

kredit götürmə imkanları maksimum genişləndirilməli, həmin kredit faizlərinin əhəmiyyətli hissəsi dövlət vəsaitləri hesabına ödənilməli, fermer təsərrüfatlarının hesabatlılıq mexanizmləri optimallaşdırılmalıdır.

10) «2011-2013-cü illərdə Rusiya Federasiyasında yağ və pendir istehsalının inkişafına dair» Məqsədli Sahə Proqramı. Proqrama görə, sənədin icrası dövründə kərə yağ istehsalı 2009-cu ildəki 246 min tondan 264 min tona, pendir istehsalı isə 261 min tondan 313 min tona çatmalıdır. Bu hədəflərə nail olmaq üçün mövcud yağ-pendir zavodlarının yeni texnologiyalar əsasında təkmilləşdirilməsi, tələbata uyğun işə yenilərinin tikilməsi, yağ istehsalından əldə olunan təkrar süd xammalının yenidən istehsala cəlb olunması, bunun sayəsində təkrar emal məhsullarının çeşidinin artırılması, təşkilati-hüquqi mexanizmlər əsasında sözügedən müəssisələrin işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi nəzərdə tutulur.

11) «2006-2010-cu illərdə və 2013-cü ilədək olan dövrdə Rusiyada kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların münbitliyinin bərpasına və qorunmasına dair» Məqsədli Federal Proqram. Pr

12) «Torpaq-ipoteka kreditləşməsinə dair Konsepsiya». Sənədə görə, ipoteka kreditləşməsinin həyata keçirilməsi üçün zəruri normativ-hüquqi bazanın və torpaq-ipoteka qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması, ixtisaslaşmış kredit təşkilatının yaradılması, bu sistemdən yararlanmaq istəyən bütün fermerlərin dəstəklənməsi üçün dövlət himayəsi mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması təmin olunmalıdır. Hökumət hesab edir ki, torpaq-ipoteka mexanizmi aqrar-sənaye kompleksinə büdcədənkənar vəsaitin cəlb olunmasının ən yaxşı vasitələrindən biridir. Konsepsiya müəllifləri təklif edir ki, sistemin işləməsi üçün səlahiyyətli dövlət qurumlarının ipoteka məqsədilə torpaqların girov qoyulması prosedurları sadələşdirməsi çox vacibdir.

13) «Kənd kredit kooperativləri şəbəkəsinin inkişafına dair Konsepsiya». Bu sənəd kənd kredit kooperativlərinin əhatə dairəsinin sürətlə genişləndirilməsini, həmin strukturların inkişafını və kapitalının genişlənməsinə dövlət dəstəyinin artırılmasını hədəfə alıb.

14) «Kənd təsərrüfatı istehlakı kooperativlərinin inkişafına dair Konsepsiya». Sənəddə aqrar sektor üzrə kooperativlərin zəif inkişafının səbəbləri, problem və təhlil olunur, bu institutun gələcək inkişafı üçün konkret mexanizmlər təklif olunur. Konsepsiya aqrar kooperativlərə dair yeni qanunun hazırlanmasını və yeni mexanizmlər əsasında kooperativlərə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsini, xüsusilə də bu strukturların maliyyə-kredit resurslarına və xarici bazarlara çıxışını yaxşılaşdırmaq üçün dövlət himayəsinin daha mükəmməl mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur.

15) «2020-ci ilədək olan dövrdə Rusiyada kənd təsərrüfatı maşınqayırmasının inkişaf strategiyası». Rusiya hökumətinin məlumatına görə, hazırda bu ölkə kənd təsərrüfatı texnikasına olan ehtiyaclarının ən azı 65%-ni kənar ölkələr (xüsusilə də Yaponiya, Çin, ABŞ və Belarus) hesabına ödəyir. Bu strategiya yaxın 10 illiklərdə Rusiyanın kənd təsərrüfatı texnikasının idxalından asılığını aradan qaldırmağı hədəfə alıb. Lakin strategiyaya görə, bu inzibati üsullarla (idxalın məhdudlaşdırılması, tarif baryerləri hesabına və s.) deyil, bilavasitə rəqabətə davamlı (daha yüksək gücə və daha sərfəli qiymətə malik) texnikaların istehsalı hesabına əldə edilməlidir.

16) «2020-ci ilədək olan dövrdə Rusiyada kənd təsərrüfatı texnoloji-texniki bazasının təkmilləşdirilməsi strategiyası». Strategiya müəllifləri hesab edir ki, aqrar sektorun inkişafı, kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artımı bilavasitə sahənin mexanikləşmə və avtomatlaşma səviyyəsindən asılıdır. Eyni zamanda, texnikaların keyfiyyəti və istifadə səviyyəsi məhsul istehsalının keyfiyyətli təşkililə yanaşı, xərcləri azaltmaqla maya dəyərini aşağı salmalı, məhsulun rəqabət qabiliyyətliyini yüksəltməlidir. Bunun üçün həm orta hesabla bir traktora düşən at gücünü 300-500 a.g-nə qədər artırmaq, çoxfunksiyalı texnikalardan istifadəyə keçid tələb olunur (bu eyni texnikanın əlavə qoşqularla bir neçə funksiyanı yerinə yetirməsini nəzərdə tutur. Hazırda dünyada bəzi tərəvəz növlərinin (məs., soğan) səpinini və yığımını həyata keçirən texnikalar geniş yayılmağa başlayıb).

17) «Rusiya Federasiyasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Doktrinası» (30 yanvar 2010-cu ildə təsdiqlənib). Sənədə görə, ərzaq təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissəsidir və həm daxili, həm də xarici şəratın dəyişilməsindən asılı olmayaraq doktrina aşağıdakı məsələlərin həllini nəzərdə tutur:

- Ölkənin hər bir vətəndaşının fəal və sağlam həyat tərzini təmin etməyə imkan verən həcm və çeşiddə təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsullarına çıxışını (həm fiziki, həm də iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən) təmin etməlidir;

- ərzaq balansına daxil olan əsas ərzaq məhsullarının ölkə daxilində dayanıqlı istehsalını təmin etməlidir;

- ərzaq təhlükəsizliyinə daxili və xarici təhlükələrin aradan qaldırılması, fəvqəladə hallarda əhalinin təminatına imkan verən dayanıqlı ərzaq istehsalı sisteminin yaradılması, təhlükəsiz və keyfiyyətli strateji ərzaq ehtiyatlarının formalaşdırılması.

Doktrina bu məsələlərin həllinə nail olmaq üçün aşağıdakı istiqamətlərdə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

(i) zəruri texniki reqlamentlərə uyğun kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, saxlanması, nəqli və emalı ilə bağlı tədbirlərə nail olmaq; (ii) torpağın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, məhsuldarlığın yüksəldilməsi, istifadəsiz torpaqların dövrüyyəyə cəlb olunması hesabına əkin sahələrinin genişləndirilməsi, bitki mənşəli ərzaq xammalının keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması; (iii) heyvandarlığın və onun yem bazasının inkişaf etdirilməsi; (iv) ərzaq xammalının saxlanması və emalı üçün yeni texnologiyaların tətbiqi; (v) kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, aqrar sektora dövlət dəstəyinin effektivliyinin yüksəldilməsi; (vi) kənd təsərrüfatı infrastrukturunun və aqrar sektorun texniki təchizatının yaxşılaşdırılması; (vii) kənd təsərrüfatının elmi potensialının gücləndirilməsi; (viii) kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının stimullaşdırılması mexanizmlərinin işlənməsi; (ix) veterinar və fitosanitar nəzarətin fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması.

Niderland

Niderland aqrar sektorun inkişafına görə, dünyanın ən öncül ölkələri sırasındadır. Kənd təsərrüfatı istehsalı sferasında yaranan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi 5%-

dən bir qədər çox, bütövlükdə aqrar-sənaye kompleksinin payı isə (bura istehsal, sahənin təchizatı, emal kənd təsərrüfatı məhsullarının satış şəbəkəsi daxildir) 10% civarındadır. Kənd və balıqçılıq təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının həcmi (kəndə təsərrüfatında yaranan əlavə dəyərin 1 kənd gəsərrüfatı istehsalçısına düşən həcmi) 120 min dolları ötür.

Niderland torpaq resursları baxımından yoxsul ölkə hesab olunur. Ölkənin kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin həcmi 2 303,1 milyon ha təşkil edir. Bu torpaqların adambaşına həcmi 0,14 ha təşkil edir ki, bu Azərbaycanın anoloji göstəricisindən 3,8 dəfə azdır.

Torpaq resurslarının qıtlığı Niderlandı səmərəli aqrar sektor yaratmaq imkanından məhrum edə bilməyib. Hazırda bu ölkə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının həcminə görə dünyanın ilk 3 ölkəsindən biridir. Ölkədə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının 75%-i bilavasitə ixraca gedir. Bütövlükdə Avropa Birliyinin bütün aqrar məhsullarının ixracının təxminən beşdə biri (65 milyard avro) məhz Niderlandın payına düşür.

Niderland bəzək bitkilərinin mərkəzi hesab olunur. 2008-ci ildə bu bitkilərin ixracının ümumi dəyəri 8 milyard avro olub. Həmin ölkədən 7 milyard avro luq ət və ət məhsulları, 10 milyard avro dəyərinə meyvə-tərəvəz, 6,2 milyard avro luq süd məhsulları və yumurta ixrac olunub. Niderland Avropa ölkələrini kartof və kartof məhsulları ilə təchiz edən birinci ölkədir.

Lakin Niderland belə yüksək istehsal səviyyəsinə məhz intensiv kənd təsərrüfatı siyasəti sayəsində nail olub. Ölkədə 3,9 milyon baş iri buynuzlu mal-qara var. Bundan 1,4 südlük baş inəkdir (təxminən Azərbaycanda olduğu qədər). Ən məhsuldar südlük inək cinsi olan Holstein Friesian cinsinin illik süd verimi 8750 kq (4,26% yağlılıq və 3,44% protein) təşkil edir və dünyada ən yüksək göstəricidir.

Ölkədə 1,5 milyon baş qoyun-keçi (Azərbaycanın anoloji göstəricisindən 6 dəfə az), 12,1 milyon baş donuz, 96,7 milyon quş, o cümlədən 44,4 milyon baş ətlik quş, 44,1 milyon baş yumartalıq quş, 1,1 milyon baş isə hindüşka bəslənir²⁸.

Niderland hökuməti cins mal-qaranın yetişdirilməsi, bəzək bitkilərinin becərilməsi, ilkin kənd təsərrüfatı məhsulunun emal olunaraq son məhsul halına gətirilməsi və ixracı sahəsində fermerlərə yönəlik mükəmməl dəstək siyasəti həyata keçirir. Südçülüyn inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bu sektorun aqrar sektorun inkişafında əhəmiyyətli rolu nəzərə alınaraq «2007-2015-ci illərdə heyvanların sağlamlığı üzrə Milli Gündəlik» sənədi qəbul olunub. Sənəddə heyvanların sağlamlığının təmin olunmasında müvafiq hökumət qurumlarının rolunun əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi və bu məqsədlə veterinar xidmətin fəaliyyətinin daha səmərəli təşkili nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, hazırda hökumətin 2007-2013-cü illərdə kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və kənd infrastrukturunun inkişafına dair xüsusi proqramlar icra olunmaqdadır. 2002-2006-cı illərdə anoloji proqramların həyata keçirilməsinə 1 milyard avro vəsait xərclənib²⁹.

²⁸ "Facts and Figures – 2010. The Dutch agricluster in a global context"

http://english.minlnv.nl/portal/page?_pageid=116.1640360&_dad=portal&_schema=PORTAL&p_file_id=2001627

²⁹ Prospects for the agricultural sector in the Netherlands. <http://www.lei.wur.nl/UK/publications+en+products/LEI+publications/?id=743>

Fransa

Fransa dünyada ən rəqabətqabiliyyətli, effektiv və yüksək texnologiyalı KT istehsalına malik olan ölkələrdən biri hesab olunur. Ölkənin işçi qüvvəsinin 3,8% KT çalışır, və bu sector ÜDM-nin 1,8%-ni təmin edir³⁰. Belə ki, bu ölkə *AB-də ən böyük buğda, kərə yağı, mal əti və pendir istehsalçısıdır*, o cümlədən geniş dənliyə (taxıl), şəkər çuğunduru, kartof, heyvan mənşəli məhsullar və balıq istehsalı mövcuddur. Bu ölkədə adam/başına dənli bitkilərin istehsalı 960,9 kq., buğda istehsalı – 530,9 kq., bitki yağları – 27,43 kq, ət – 89,98 kq., süd – 408,58 kq., meyvələr – 150,91 kq., tərəvəzlər – 84,11 kq. təşkil edir (FAO, “Food Balance Sheet”, France - 2007).

KT məhsulunun istehsal həcminə görə, Fransa dünyada ənənəvi olaraq 3-cü (ABŞ və Kanadadan sonra), Qərbi Avropada isə birinci yeri tutur. *Ölkə, ekzotik tərəvəz və meyvələrdən başqa, bütün KT məhsulları ilə özünü tam təmin etmə qabiliyyətinə malikdir.* Ölkənin milli istehsalı geniş ixrac bazarlarına malikdir. FAO-nun məlumatlarına görə, Fransada ixraca dənli bitkilərin istehsalının 47,73%, buğdanın 49,92%, arpanın – 69,72%, darının – 68,42%, paxlaların – 71,43%, meyvələrin – 64,04%-i yönəldilir³¹. Ümumilikdə 2007-ci ildə ölkənin KT ixracı 33,4 mlrd. avro təşkil edib³².

Fransalılar dünyada ən çox ərzaq istehlakçılarındanıdır. Adam başına ət (96 kq.), süd və süd məhsulları (510) istehlakına görə Fransa dünyada ilk yerdə qərarlaşıb. KT istehsalda əsas yeri, kənd təsərrüfatı buraxılışının 50%-ni təmin edən, heyvandarlıq tutur (“Delovaa Franüia”, “PolPred” nəşri, XI-XII tomlar, 2007).

Ümumilikdə Fransanın KT torpaqlarının sahəsi 30 mln. hektar, o cümlədən əkin sahələri 18 mln. hektar təşkil edir (*AB-nin əkin torpaqlarının potensialının 22%-i Fransanın payına düşür*). Burada istehsalın əsas həcmi iri təsərrüfatlar tərəfindən təmin edilir. Fransada əmtəə istehsalının 60%-ni təmin edən iri təsərrüfatların torpaq sahələri 20-100 hektar təşkil edir. Amma kiçik təsərrüfatların sayı üstünlük təşkil edir (720 min kiçik təsərrüfat var, 2003-cü ilin göstəricisi). Eyni zamanda, iri buynuzlu mal-qaranın sayına görə, (19,5 mln. baş, AB-də mövcud mal-qaranın 26%-i, 2003 ilin göstəriciləri) Fransa Avropada 1-ci yeri tutur. Ölkədə 4,1 mln. südlük inək var, və illik məhsul həcmi 23,9 mlrd. litr təşkil edir.

Fransada KT siyasəti demək olar ki, AB-də həyata keçirilən vahid KT siyasətindən (CAP) ibarətdir. Bu siyasətin hədəfləri Roma müqaviləsinin 39-cu bəndində sadalanıb:

1. texniki tərəqqi və istehsal faktorlarının, xüsusilə də əməyin, optimal istifadəsi yolu ilə məhsuldarlığın artırılması;
2. birlinin KT üçün ədalətli həyat standartlarının təmin edilməsi;
3. bazarın stabilləşdirilməsi;
4. yerli təchizatların mövcudluğunu təmin etmək;
5. istehlakçıları məqsədəuyğun qiymətləri olan ərzaqla təchiz etmək³³.

Amma tədqiqatçılar bu hədəfləri qeyri-müəyyən, bəzən isə təzadlı hesab edirlər. Hər halda hesab edilir ki, burada əsas ideya 2-ci Dünya müharibəsindən sonra tətbiq

³⁰ - <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/fr.html>

³¹ - <http://faostat.fao.org/site/368/DesktopDefault.aspx?PageID=368#ancor>

³² - <http://panorama-iaa.alimentation.gouv.fr/>

³³ - “Agricultural policies in France: from EU regulation to national design”, Yann Desjeux, Hervé Guyomard, Laure Latruffe (Report for IERiGZ, Warsaw, Poland, December 2007).

edilən “qida kuponları” praktikasını aradan qaldırmaq üçün yerli istehsalın artırılmasıdır (Report for IERiGZ, 2007). Burada yerli istehsal “təmin edilmiş (qarantiyalı) qiymətlər” sistemi vasitəsi ilə, ixrac isə ixrac subsidiyaları ilə stimullaşdırılır, idxal isə tarif sistemi ilə məhdudlaşdırılır. CAP sistemi aşağıdakı mexanizmlər vasitəsi ilə icra edilir:

- İdxal tarifləri AB-nə gətirilən xüsusi məhsullara tətbiq edilir. İdxal tarifi AB çərçivəsində həmin məhsullara arzu olunan qiymətin maksimum səviyyəsinə uyğun olaraq (*“hədəf qiyməti”*) seçilir. Eymi zamanda, zəruri hallarda ixrac subsidiyaları tətbiq edilir.
- *Daxili bazara intervensiyalar mexanizmi* zamanı “təmin edilmiş qiymət” meyar kimi istifadə olunur. Daxili bazarda qiymət səviyyəsi beynəlxalq qiymətlə müqayisədə düşəndə AB bazardan həmin məhsul alışı artırır və yerli qiymət artır.
- Yerli istehsalı artırmaq üçün həmçinin ən vacib məhsullara *subsidiyalar* tətbiq edilir və beləliklə stabil daxili təchizatçıların olması təşviq edilir.
- İstehsalın həddən artıq artımının və nəticədə qiymətin qeyri-stabilliyinin qarşısını almaq üçün *istehsal kvotaları və “sonraya (ehtiyata) saxlanılan (ödəmələr)”* ('set-aside' payments) mexanizmlərindən istifadə olunur.

*Fransanın KT siyasətini Fransanın KT, qidalanma, balıqçılıq, kənd əraziləri və ərazilərin məskunlaşması nazirliyi*³⁴ həyata keçirir. Nazirliyin (25 noyabr 2010) yenilənmiş əsasnaməsinə görə, bu nazirliyin ənənəvi fəaliyyət sahələrindən başqa, həmçinin ölkədə meşəçilik, qidalanma və beynəlxalq ticarət məsələləri ilə də məşğul olmaq səlahiyyətləri var. Quruma kənd ərazilərinin infrastrukturunun inkişafı və keyfiyyətli məhsul istehsalı (və məhsulun sanitar təhlükəsizliyi məsələləri) üzrə işlərdən başqa, həmçinin KT üzrə təhsil, KT işçiləri üçün sosial, ərzaq sənayesi siyasətləri müəyyən edir və həyata keçirir.

Ümumiyyətlə, Fransada KT siyasətinə kompleks yanaşma tətbiq edilir. Yəni hökumətin bu istiqamətdə hədəfləri, sırasıyla vətəndaşın maraqları baxımından ərzaq (qidalanma) siyasətinin komponentləri kimi nəzərdən keçirilir. Burada komponentlər dedikdə, ərzaq siyasətinin parametrlərinin effektiv təşkili nəzərdə tutulur: *əhalinin ərzaqla etibarlı təminatı, ərzaq təhlükəsizliyi, informasiya və təhsil, ərzaq indikatorları və nişan etmə (məhsulun identifikasiyası)*. Eyni zamanda, Fransada bu istiqamətlərdə dövlət siyasəti müxtəlif milli proqramlar vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu yaxınlarda ölkə nazirliyi tərəfindən Milli qidalanma şurasına **Milli qidalanma proqramı** təqdim edilmiş³⁵. Sənəddə qeyd edilir ki, indiyə kimi Fransada qidalanma probleminə, qidalanma modelinə vahid yanaşma olmayıb. Proqram isə bütün sahəvi təşəbbüsləri (qidalanmanın KT komponenti, səhiyyə komponenti, istehlak, qidalanma mühitü, qidalanma mədəniyyəti və mühitü və s.) özündə cəmləyir. Maraqlıdır ki, sənədin əsaslandırma hissəsində sırasıyla vətəndaşların qidalanma baxımından rastlaşdığı çətinliklər nəzərdən keçirilir. Göstərilir ki, Fransa ailələri öz büdcələrinin ancaq 13,5%-ni qidaya sərf edirlər, və bu gəstəricini hökumət yüksək hesab edir³⁶, və əhalinin nisbətən yaşlı hissəsi qidaya cavanlara nisbətən daha çox vəsait sərf edir. Bu mənada hökumət vətəndaşlar üçün daha məqbul qidalanma şəraiti təmin etmək niyyətində olduğunu göstərir. Proqramda göstərilir ki, cavan nəsil daha çox tez hazırlanan qidalara meyillənir və qidalanma mədəniyyətinin dəyişməsi ölkənin KT

³⁴ - <http://agriculture.gouv.fr/le-ministre>

³⁵ - <http://agriculture.gouv.fr/IMG/pdf/PNA-09022011.pdf>

³⁶ - <http://agriculture.gouv.fr/IMG/pdf/PNA-09022011.pdf>

üçün potensial milli alıcı bazasının zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Məhz bu halların qarşısının alınması üçün proqrama qida zəncirinin effektivliyinin təmin edilməsi tədbirləri əlavə edilib.

Digər tərəfdən, Fransada əhalinin ərzaqla etibarlı təminatı baxımından KT siyasətinin əsas xətti **fermerçiliyin gücləndirilməsi**dir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) və AB-nin milli istehsalın və satışın subsidiyalaşmasına qarşı qoyduqları qadağalar bu ölkədə də siyasətin dəyişməsinə gətirib çıxarıb. Hökumət əvvəllər olduğu kimi milli istehsal və satışın artımına yox, indi daha çox dayanıqlı fermer sektorunun qorunub saxlanılmasına hədəflənir. Belə ki, süd məhsullarının qiymətlərinin ciddi sürətdə azalmasına gətirib çıxarmış 2008-2009-cu illərin heyvandarlıq məhsulları böhranı, Fransa hökumətinə fermerlərlə müqavilə və razılaşma sisteminin gücləndirilməsi üçün təkan verdi. Fermer gəlirlərinin səviyyəsi 2009-cu ildə ölkədə ortalama 19% azalmasına baxmayaraq, AB-də ən təminatlı fermerlər məhz Fransada fəaliyyət göstərən fermerlər hesab edilir.

Hələ 2010-cu ilin iyulun 6-da Fransanın Milli Assambleyası hökumətin təqdim etdiyi KT qanunvericiliyinə dəyişikliklər və əlavələr paketini ("*KT qanunvericiliyinin yenilənməsi*" layihəsi) qəbul edib³⁷. Burada çıxış nöqtələri kimi KT istehsalının rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması, risk menecmentinin inkişaf etdirilməsi və fermer torpaqlarının daha geniş müdafiəsi müəyyən edilir. Fermerlərin ölkə üçün strateji rol oynadığı vurğulanan sənəddə, bu sektorun mədəniyyət və regional diversifikasiya baxımından ciddi alət olduğu qeyd olunur.

Eyni zamanda, təkliflər Kənd əraziləri və balıqçılıq Məcəlləsinə dəyişikliklərin edilməsini nəzərdə tuturdu. Bu zaman, məqsəd qanunvericilik baxımından fermerlərə ölkədə daha dayanıqlı mövqelərin təmin edilməsi idi.

Bununla yanaşı, dövlət fermerlərə ciddi texniki dəstək göstərir, Fransada fermerlərin peşəkarlığının artırılması üçün müxtəlif səpkili treninqlər təşkil edilir. Hökumətin Milli Assambleyaya təqdim etdiyi qeyd edilən təklifləri fermerlərin peşəkar hazırlığı istiqamətdə işlərin genişləndirilməsini nəzərdə tutur. Nazirliyin saytında fermerlər üçün mütəmadi olaraq təşkil edilən trening və seminarlar haqqında məlumatlar yerləşdirilir³⁸.

Digər tərəfdən, hələ 2007-ci ildə Fransa hökuməti **ətraf mühit üzrə yeni çərçivə siyasəti sənədi**nə qəbul etdi ("*Grenelle de l'Environnement*"), və bu sənəd ölkədə fermer siyasətinə olan münasibəti köklü sürətdə dəyişdi (xüsusən də, genidəyişdirilmiş məhsullara, pesdisidlərə və biodiversifikasiyaya münasibətdə). Həm lokal, həm də dövlət səviyyəsində milli istehsalçıların ətraf mühitə daha az ziyan vuraraq fəaliyyət göstərməsi naminə müxtəlif kampaniyalar icra edilir. Fransada hökumət "ECOPHYTO 2018" layihə çərçivəsində istehsalçıların qarşısında 2018-ci ilə qədər KT istehsalında pestisidlərdən istifadəni 50% azaltmaq hədəfini qoyub³⁹.

Siyasətin əsas xətti KT-na dövlət dəstəyidir. Bu, üç əsas kanalla təmin edilir: birbaşa ödənişlər, bazar intervensiyaları və kənd ərazilərin inkişafına yönəlmiş ödənişlər.

³⁷ - <http://www.nfuonline.com/Our-work/Economics-and-International/News/French-agricultural-law-modernisation/>

³⁸ - <http://agriculture.gouv.fr/ambitions-pour-l-agroalimentaire.1874>

³⁹ - http://agriculture.gouv.fr/IMG/pdf/PLAN_ECOPHYTO_2018_eng.pdf

Son illər AB-nin Fransaya ayırdığı subsidiyalar azalmağa doğru gedir, amma hələ də kifayət qədər yüksəkdir və 2007-ci ildə 8 mlrd. dollar təşkil edib⁴⁰.

Dövlət dəstəyinin 80%-i birbaşa ödənişlər sxemi vasitəsilə bölüşdürülür, bazar intervensiyalarının payına maliyyələşmənin - 11-13%, kənd ərazilərin inkişafı proqramına isə - 8-9% düşür⁴¹.

Belə ki, 2007-ci ildə KT məhsullarının yüksək qiymət artımı, dövlətin dəstək təmin etdiyi qiymətlərlə (bazar intervensiyaları) bazar qiymətləri arasında olan fərqi minimum qədər azaltdı (və ya bəzi hallarda fərqi ümumiyyətlə aradan qaldırdı). Məntiqi nəticə olaraq bazar intervensiyalarına ayrılan maliyyə azalmağa, kompensasiyaların (birbaşa ödəmələr) səviyyəsi artmağa başladı, və bu istehsalçıların gəlirlərində özünü göstərdi. Fransada fermerlərin ev təsərrüfatlarının gəlirləri AB-nin ota səviyyəsindən 15% çoxdur. Geniş maliyyə imkanları bu ölkənin fermer sektoruna istehsalatda müasir texnologiyaları daha geniş tətbiq etməyə imkan verir. Fransa fermerləri əkin işləri, istehsal xərclərinin azaldılması və məhsuldarlığın artımı üçün GPS qurğularından istifadə etməyə başlayıblar⁴².

Braziliya

Latın Amerikasını ölkələri arasında tədqiqat obyektini kimi layihə qrupu Braziliyanı seçib. Bu ölkə, 2010-cu il üzrə 2,182 trln. dollarlıq⁴³ (alıcılıq qabiliyyətinin pariteti üzrə) ÜDM ilə, dünyanın ən iri 10 iqtisadiyyatı arasında qərarlaşıb. Ölkədə adam başına düşən ümumi daxili məhsul 11514 min dollar təşkil edir, KT Braziliyada ÜDM-nin 5,5%-ni təmin edir⁴⁴, məşğul əhəlinin 26% KT-da işləyir⁴⁵.

2009-cu il üçün adambaşına düşən gəlir ölkədə 11,514 min dollar təşkil edib, istehlak qiymətləri indeksi stabil hesab olunur (4%), makroiqtisadi artım tempi 5,4% təşkil edib, KT artımı 5,3%, sənaye – 4,9%, xidmət sektoru – 4,7%. 2008-ci hesabat ilində ölkənin ixracı 197,9 mlrd. dollara, idxalı – 173,2 mlrd. dollara (müsbət saldo – 24,7 mlrd. dollar) bərabər olub (Agricultural Economy and Policy Report – BRAZIL, February 2009)⁴⁶.

2007-ci ilin yekunlarına görə Braziliyada adam başına KT istehsalı 20% artıb (2000-ci ilə nisbətən)⁴⁷. 2007-ci ilin məlumatlarına görə, ölkədə 200,884 mln. baş iribuynuzlu mal-qara və 25,690 mln. baş xırdabuynuzlu mal-qara (qoyun və keçi) var (FAO STAT). Əsas fondların ümumi dəyəri⁴⁸ 177,986 mlrd. dollar (1995-ci ilin sabit qiymətləri ilə) təşkil edib. Və qiymətləndirmə aparılmış əsas fondlar üzrə bunun əsas həcmi (63,5%) canlı inventar (mal-qara) təşkil edir. Əsas fondların strukturunda torpağın dəyəri 19,9%, maşın və avadanlıqların – 10,1%, qurğu və konstruksiyaların – 6,6% təşkil edir. Braziliyanın

⁴⁰ - http://ec.europa.eu/agriculture/fin/directaid/2007/annex1_en.pdf

⁴¹ - “The Common Agricultural Policy and the French, European and World Economies”, Pierre Boulanger, Patrick Jomini, Xiaoguang Zhang, Catherine Costa and Michelle Osborne, 2010.

⁴² - “OECD-FAO Agricultural Outlook 2011-2020” (<http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/fulltext/5111041e.pdf?expires=1308322667&id=id&accname=ocid241120&checksum=2C3F45AD06F1F04C9B1DD86F827EAB44>)

⁴³ - <http://www.gfmag.com/gdp-data-country-reports/311-brazil-gdp-country-report.html#axzz1FRWjOKxP>

⁴⁴ - http://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Brazil

⁴⁵ - <http://www.internationaleducationmedia.com/brazil/>

⁴⁶ - <http://www.fas.usda.gov/country/Brazil/Brazil%20Agricultural%20Economy%20and%20Policy.pdf>

⁴⁷ - FAO STAT, TABLE B.13.

⁴⁸ - FAO-nun açıqladığı ən son göstərici, 2003-cü ilin məlumatına görə.

ümumi torpaq sahəsi 845,942 mln. hektar təşkil edir. Torpağın 7,03% əkin və 23,29% otlarla üçün istifadə olunur.

Braziliyanın geniş KT resursları mövcuddur. İki aqrar ərazidən ibarətdir: cənub (KT ərazinin əsas hissəsi burada yerləşib) və şimal-şərq torpaqları. Cənubu xarakterizə edən xüsusiyyətlər: yarı-mülayim iqlim, daimi yağıntılar, məhsuldar torpaqlar, yüksək texnologiya, zəruri infrastruktur və daha təcrübəli fermerlərdi. Taxıl, toxum və ixraca gedən məhsulların əsas hissəsi bu ərazilərdə istehsal olunur. Digər tərəfdən, şimal-şərq torpaqlarının əsas xüsusiyyəti yağıntıların az olması, zəruri infrastrukturun və kapitalın çatışmamazlığıdır. Halbuki bu regionlar kakao və tropic meyvələrin ixracatında əhəmiyyətli rol oynayırlar.

Eyni zamanda, Braziliya dünyanın ən iri soya, mal əti, şəkər çuğunduru, dondurulmuş quş əti, qəhvə, portağal şirəsi, meşə məhsulları ixracatçılarından hesab olunur⁴⁹. Eyni zamanda, ölkədə taxıl (xüsusən buğda), düyü, kakao və sitrus istehsalı geniş yayılıb. Ölkənin bir çox əraziləri üçün, heyvandarlıq xüsusilə vacib sahədir, və istehlakçıların zövqlərində dəyişikliklərə uyğun olaraq dəyişir. Amma dəyər baxımından istehsalın 60% bitkilik, 40% - heyvandarlığın üzərinə düşür. Ölkənin ixracının 35%-ni KT məhsulları təşkil edir (FAS, USDA, 2009).

KT-da Braziliyanın əmək resurslarının 25% məşğuldu və onlar 6 mln. müəssisədə (fərdi və hüquqi) fəaliyyət göstərir⁵⁰. Hazırda Braziliya KT ÜDM-nin 8%-ni təmin edir, və kifayət qədər diversifikasiya edilmiş hesab edilir, ölkə özünü aqrar məhsullarla zəruri səviyyədə təmin edir⁵¹.

Ümumilikdə qeyd edək ki, əgər əvvəllər Braziliyada bir siyasət olaraq iqtisadiyyatı ixrac hesabına artırmaq hədəf olaraq ortaya qoyulurdusa, son beş ildə, makroiqtisadi artım üçün “yanacaq” kimi tələbin aktivliyinin stimullaşdırılması istifadə olunmağa başlayıb (United States Department of Agriculture, 2009).

Hazırda Braziliyada tətbiq edilmiş KT siyasəti dünyada uğurlu nəticələr vermiş modellərdən biri hesab olunur. Bu model ölkədə tətbiq edilən idxalın əvəz edilməsi siyasətindən imtina (80-ci illərin sonunda), “Cənubi Amerika Bazarı”nın (MERCOSUL, 1991) yaradılması və hər bir idarəetmə səviyyəsində liberallaşma (ÜTT-nin yaradılması ilə yekunlaşan 1994-cü ildə keçirilmiş Uruqvay Raundunun nəticəsində) kimi mərhələlərdən keçib⁵².

Bir çox ölkələrdə olduğu kimi, 2005-2007-ci illər Braziliyada KT siyasətinin fəaliyyətlərinin islahatı ilə yadda qalıb. 2006-cı illərdə dünyanı bürümüş ərzaq məhsullarının bahalaşması bu ölkəni də hərəkətə gətirdi. Yerli istehsalı artırmaq məqsədi ilə, dövlət bir sıra tədbirlər gördü. Dövlətin təqdim etdiyi kreditlər və stimullaşdırıcı vergi siyasəti bu ölkədə taxıl və digər məhsulların istehsalında, emaledici müəssisələrin tikintisində ciddi irəliləyişə gətirdi.

Amma ciddi maliyyələşmə həcmələri ölkənin KT-na dəstəyi getdikcə artırır. Bu işə, inkişaf etməkdə olan ölkə statusuna malik Braziliya tərəfindən ÜTT-nin aqrar sektora

⁴⁹ <http://www.newsweek.com/2008/07/25/weathering-the-storm.html>

⁵⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Agriculture_in_Brazil

⁵¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Agriculture_in_Brazil

⁵² “The effects of agricultural policy reform on poverty in Brazil”. Workshop on Agricultural Policy Reform and Adjustment Imperial College, Wye, 23-25 October, 2003, Jonathan Brooks and Olga Melyukhina.

dövlət dəstəyinə qarşı qoyduğu həddlərin pozulmasına gətirir⁵³. Müxtəlif qiymətləndirmələrə görə, kənd əraziləri üçün ayrılan kreditlər KT ümumi məhsulunun artıq 25%-ni təşkil edir. Buna görə, yerli ictimaiyyət arasında dövlət dəstəyinin islahatı müzakirə predmetlərindən biridir.

(a) Hər halda, son illərdə Braziliya KT-na dövlət maliyyə dəstəyini əhəmiyyətli şəkildə artırıb. Hər il dövlət xüsusi olaraq KT istehsalçıları üçün nəzərdə tutulmuş və istehsalın həcm artımına hədəflənmiş kredit proqramı qəbul edir. Hələ 2010-cu ilin iyun ayında dövlət 2010/11 illəri əhatə edəcək KT Planı (PAP) təstiqlənmişdi. Belə ki, oktyabr 2010-sentyabr 2011 KT mövsümünün kredit proqramının maliyyələşdirilməsi üçün 64 mlrd. dollar vəsait ayırıb. Bu isə əvvəlki dövrün göstəricisindən 7,5% çoxdur. Maliyyənin əhəmiyyətli hissəsi (2008/09 proqramında 85%-i) korporativ KT-na (iri müəssisələrə), qalanı isə fermer-ailə təsərrüfatlarına təqdim edilir. Maraqlıdır ki, KT maliyyə dəstəyinin əhəmiyyətli hissəsi dövlət tərəfindən istehsalçılara məhz marketinq fəaliyyəti üçün təqdim edilir. Eyni zamanda, Braziliyada KT siyasətinin əsas xətlərindən biri orta sahibkarlığın dəstəklənməsidir. Belə ki, 2010-da maliyyələşmə həcmlərinin müəyyən mənada azaldılmasına baxmayaraq, orta gəlirli istehsalçılara dəstəyin artımı nəzərdə tutulur⁵⁴. Paralel olaraq, bu proqram çərçivəsində, orta təbəqəyə aid fermerlər (yəni proqramın meyarlarına görə, illik gəliri 315 min dollardan aşağı olan istehsalçılar) üçün xüsusi kredit xətləri nəzərdə tutur. Bu kreditlərin 2010/11-ci illər üzrə illik faiz dərəcəsi (əvvəlki mövsümdə olduğu kimi) 6,75% səviyyəsində müəyyən olunub. Burada orta təbəqəyə aid fermerlər üçün daha güzəştli dərəcə (6,25%) tətbiq edilir. Halbuki kredit resursları üçün bazar (məsələn, bank sektorunun təklifi) səviyyəsi Braziliyada Azərbaycan şəraitinə uyğundur, və aylıq 3-4% təşkil edir. Lakin münasib görünən şərtlərə baxmayaraq, yerli ictimai institutlar hökumət dəstəyindən çox da razı deyillər. Braziliyanın Milli KT Konfederasiyasının fikrincə, PAP-ın büdcəsi 2002-dən bu yana 4-dəfə artığına baxmayaraq, Braziliyanın (sayı 2,5 milyona çatan) orta təbəqəyə aid istehsalçıları üçün qənaətbəxş deyil. İstənilən halda, əlverişli hesab edilən şəraitləri nəzərə alaraq, hazırda federal hökumətin istehsal üçün ayırdığı kreditlər KT istehsalçıları üçün dominant maliyyə dəstəyi resursudur (USDA, 2009).

(b) Kənd il Braziliya Koqresinin KT üzrə Komissiyası istehsalçılara hər il 14 mlrd. dollar birbaşa subsidiyaların təqdim edilməsini nəzərdə tutan qanun layihəsini təsdiqlədi⁵⁵. Bu ölkədə subsidiyalar hər il mart ayının 31-ə qədər ödənilir, və ortalama bir hektara 280 dollar vəsait düşür. Braziliyada subsidiyalaşma üzrə qanunvericiliyə hər il yenidən baxılır. ÜTT təzyiqlərinə baxmayaraq ölkə hökuməti subsidiyalaşmanı heç də azaltmaq fikrində deyil. Göstərilən qanunvericiliyə görə, ölkədə subsidiyalaşma ancaq o halda ləğv edilə bilər ki, digər KT istehsalçı və ixracatçı ölkələri analoji qanunvericiliyi qüvvədən düşmüş elan etsinlər.

⁵³ http://gain.fas.usda.gov/Recent%20GAIN%20Publications/Brazil%20Announces%20Credit%20Package%20for%202010-11%20Crop%20Year_Brasilia_Brazil_7-16-2010.pdf

⁵⁴ http://gain.fas.usda.gov/Recent%20GAIN%20Publications/Brazil%20Announces%20Credit%20Package%20for%202010-11%20Crop%20Year_Brasilia_Brazil_7-16-2010.pdf

⁵⁵ http://gain.fas.usda.gov/Recent%20GAIN%20Publications/Brazil%20Announces%20Credit%20Package%20for%202010-11%20Crop%20Year_Brasilia_Brazil_7-16-2010.pdf

Bu həcmlərdə maliyyə dəstəyinə baxmayaraq Braziliya KT-da istehsalçılarının borc problemi hələ də qalmaqdadır. Son illər aqrar fəaliyyət bütün dünyada olduğu kimi burada da xərctutumlu sahəyə çevrilib. Bu isə etibarlı kənd təsərrüfatı istehsalını təmin etməyə əngəl törədir. Bu səbəbdən, yerli Konqres fermerlərin borc probleminin həll edilməsini planlaşdırmaq üçün hazırlanmış 50 mlrd. dollarlıq tədbirlər paketini nəzərdən keçirir. Və bu tədbirlər vahid bir proqramlı yanaşmanın (yəni KT siyasətinin proqramlaşdırılmasının) ünsürü hesab olunur.

(c) Bir çox ölkələrdə həyata keçirilən Minimum Qiymət Dəstəyi Proqramı Braziliyada da tətbiq edilir. Burada minimum qiymət dəstəyi sistemi 1990-cı ildən (Buğda Alışı Komissiyası ləğv edildikdən sonra) yeni mərhələyə keçdi⁵⁶. Ölkədə rəsmi səviyyədə sistem ilə əhatə edilən əsas məhsul qrupları təsdiq olunur, və bunlar üzrə dəstək təmin edilir. 2010/11 mövsümü üçün bu məqsədlərə 2,9 milyard vəsait ayrılıb. Burada əsas ideya bu və ya digər məhsullar bazarında istehsalçıların fəaliyyətinin gəlirliliyini təmin etmək üçün dövlətin təmin etdiyi alışlarda qiymətin minimal (“price floor”) ya da maksimal səviyyəsinin (“price ceiling”) təyin edilməsidir. Məsələn, dövlət elan edir ki, 2011-ci il biçin mövsümündə buğdanın kiloqramını X qiymətə almağa hazırdır. Beləliklə, istehsalçılar təminatlı satış bazarını görərək, böhran dalğası siqnalları gəldikdə belə, öz istehsal proqramlarını azaltmağa meyl etmirlər və nəticədə aqrar istehsalın zəruri həcmələri saxlanılır.

(d) Paralel olaraq, Braziliya hökuməti özünün aqrar siyasəti çərcivəsində torpaqların keyfiyyətini xüsusi diqqətdə saxlayır. Hökumət Aşağı Karbohidratlı Kənd Təsərrüfatı proqramını (ABC) bir təşəbbüs olaraq irəli sürüb. Bu layihə birbaşa fermer təsərrüfatlarının dəstəklənməsinə və müvafiq infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına hədəflənir. Burada əsas xətt kimi deqradasiyaya uğramış torpaqların bərpası, meşələrin planlaşdırılması və davamlı inkişafı hədəfləyən digər tədbirlər götürülür. Sonuncu proqramda məqsəd kimi 15 milyon hektar torpaq sahəsinin bərpası planlaşdırılır. Və beləliklə, nisbətən aşağı məhsuldarlıqlı, qeyri-münbit torpaqlar da aqrar istehsalda cəlb olunur. Bu növ torpaqlarda işləyən fermerlər dövlət dəstəyi hesabına çətinlik çəkmirlər. KT-da iqtisadi aktivliyin təmin edilməsi tədbirlərinə baxmayaraq, tədqiqatçılar hesab edir ki, ölkədə hələ də istifadəsiz qalmış geniş əkinə yararlı torpaqlar mövcuddur.

Ölkədə digər problem məşələrdən istifadədir. Son zamanlaradək Amazon hövzəsinin ətrafına miqrasiya, və bundan sonra genişlənmiş meşə yanğınları beynəlxalq aləmdə Braziliyanın imicinə ciddi zərər vurub. Bundan sonra hökumət bu sahədə vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün ambisiyalı ekoloji plan həyata keçirməyə başlayıb. Ölkədə qəbul edilmiş “Ekoloji cinayətlər haqqında” qanun bu sahədə pozuntulara qarşı ciddi cəzalar nəzərdə tutur. Digər aqro-ekoloji fəaliyyət kimi alternativ (bio-energetikanın) geniş inkişaf tədbirlərini göstərmək olar. Ölkədə uğurla həyata keçirilmiş Etanol (etil spirit) proqramı Braziliyanın dünyada aparıcı alternativ energetikaya malik ölkələrdən birinə çevirdi.

⁵⁶ “OECD Review of Agricultural Policies Brazil” (2005).

(e) Braziliyada aqrar siyasətin digər ünsürü bu sahədə kadr hazırlığı, təhsil səviyyəsinin artırılması ilə bağlı aparılan işlərdir. Ölkədə 23 dekabr 1991-də qəbul edilmiş qanun əsasında yaradılmış Kənd Əraziləri üzrə Milli Treninq Xidməti (The National Rural Training Service) fəaliyyət göstərir ⁵⁷. SENAR kimi tanınan qurum mahiyyətcə ictimai instituttur, dövlətdən asılı deyil və hüquqi olaraq Milli Kənd Təsərrüfatı Konfederasiyasına tabedir. Praktiki cəhətdən SENAR kənd ərazilərində treninqlərin təşkili, inzibati idarəedilməsi və icrasını təmin etməklə məşğuldur. Eyni zamanda, qurum yerlərdə sosial həvəsləndirmə proqramlarının icrası üçün də məsul strukturdur. Bu iki fəaliyyət sahəsi, yerlərdə həmkarlar ittifaqları ilə ciddi əlaqələrə malik olan SENAR üçün kənd ərazilərində kiçik istehsalçılara əhəmiyyətli töhfə verməyə şərait yaradır. Bütün bu fəaliyyətlərin başlıca məqsədi kənd ərazilərində inkişaf və rifahın təmin edilməsidir. Xarici institutların tədqiqatlarında göstərilir ki, SENAR kimi (ictimai fəaliyyət üzrə idarəetmə) institutlar kənd ərazilərində kadrların əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılmasında ən effektiv model olub. Bu mənada Dünya bankının tədqiqatlarında da qeyd olunur ki⁵⁸, təhsil səviyyəsinin keyfiyyəti əhalinin şəhərə köç etməsinin qarşısını alır, yerlərdə lazımınca aparılan treninqlər bacarıqların artırılmasına əhəmiyyətli töhfə verir.

Beləliklə, Braziliyada aqrar siyasətin təhlili onu göstərir ki, bu ölkədə hökumət bu sahədə bir necə çıxış nöqtəsini (prinsipi) əsas tutur. O cümlədən, KT-na davamlı maliyyə, informasiya, kadr və ekoloji dəstək, həmçinin korporativ aqrar sahəyə üstünlüyün verilməsi. Bu ölkədə fermerlərə istehsalda tutmuş satışa qədər hər bir iqtisadi fəaliyyət mərhələsində dəstək göstərilir. Braziliyada aqrar siyasətin əsas alətləri kimi aşağıdakıları göstərə bilərik:

- Federal hökumətin aqrar sahəyə istehsal üçün ayırdığı kreditlər;
- KT istehsalçılarna birbaşa subsidiyaların təqdim edilməsi;
- Fermerlərə borc problemini həll etmək üçün dəstək;
- Minimum Qiymət Proqramı;
- KT subyektlərinin marketinq və investisiya fəaliyyətinə dəstək;
- Torpaqların bərpası.

İsrail

Yaxın Şərqi ölkələri arasında tədqiqat qrupu araşdırma predmeti kimi dünyada ən yaxşı KT siyasətinin modellərindən biri hesab olunan İsraili seçmişdir. Ölkənin 2010-cu il üzrə gözlənilən ÜDM (alıcılıq qabiliyyətinin pariteti üzrə) 217,1 mlrd. dollar səviyyəsində qiymətləndirilir və bu göstərici üzrə İsrail dünyada 51-ci ölkədir⁵⁹. ÜDM-nin real artım tempi bu ilə 3,4% səviyyəsində gözlənilir, eyni zamanda adam başına ümumi məhsul 29,500 min dollara çatır (dünyada 47-ci göstərici). CIA-in "The World Factbook"-na əsasən, İsraildə KT ölkənin ümumi daxili məhsulunun 2,4%-ni təmin edir, halbuki bu

⁵⁷ http://gain.fas.usda.gov/Recent%20GAIN%20Publications/Brazil%20Announces%20Credit%20Package%20for%202010-11%20Crop%20Year_Brasilia_Brazil_7-16-2010.pdf

⁵⁸ "WORLD BANK GROUP: AGRICULTURE ACTION PLAN" 2010-21.

⁵⁹ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

sahədə əmək qabiliyyətli əhalinin 2% məşğuldur. İşsizlik səviyyəsi 6,4%, yoxsulluq həddindən (2007-də adam başına gündəlik 7,3 dollar səviyyəsində müəyyən edilib) aşağı səviyyədə yaşayan əhalinin xüsusi çəkisi isə 23,6%. Kecən il üzrə inflyasiya səviyyəsi cəmi 2,6% olub. Eyni zamanda Mərkəzi bankın uçot stavkası (discount rate) 1% səviyyəsinə salınıb, kommersiya banklarının kreditləşdirmə dərəcəsi isə ortalama 3,73% olub. Ölkənin dövlət büdcəsinin xərcləri 60,59 mlrd. dollar (2010-da) təşkil edib. Dövlət borcu (public debt) ÜDM-nin 77,3%-nə çatıb. Bu göstərici üzrə dünyada 20-ci mövqeni tutur. KT istehsalında əsas yeri sitrus meyvələri, tərəvəzlər, pambıq, mal əti, ev quşları, yağ məhsulları təşkil edir.

İsrailin ərazisini KT üçün əlverişli hesab etmək olmaz. Torpağının yarısından çoxu səhradır, təbii şərait səbəbindən ölkədə su resurslarının çatışmamazlığı problemi var, bu isə fermerçilik üçün əlverişli deyil. Quru ərazisinin ancaq 20% təbii suvarılan torpaqlardır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq İsrailin yüksək inkişaf etmiş KT var⁶⁰. Bu ölkə ərzaq ehtiyaclarının 95%-ni özü təmin edir, eyni zamanda, taxıl, yağ toxumları, ət, qəhvə, kakao və şəkər idxal edir.

Su idarəciliyində aparıcı texnologiyalar tətbiq olunan bu ölkədə KT-da əsas sahə meyvə və tərəvəzin ixracıdır. Vaxtilə ölkənin ÜDM-sində aqrar sektorun əhəmiyyətli payı olmuş, ancaq indi bu sahənin məşğulluq və daxili məhsulda xüsusi şəkisi cəmi 2% (bəzi mənbələrə görə 3%) təşkil edir⁶¹.

İsrail dünyada iki unikal KT birliyi formalarının (kibbutz⁶² və moşav⁶³) vətənidir. Və bu aqrar idarəcilik formaları yəhudi təsiri ilə digər ölkələrdə də yayılıb. Bu aqrar istehsalatda birliklər (kollektiv razılaşmalar) formaları ölkənin KT-nın səciyyəvi xüsusiyyətidir⁶⁴.

Müxtəlif tədqiqatlarda qeyd olunur ki, İsrail dövləti istehsalın aparıcı amillərinin (torpaq, su və xarici işçi qüvvəsi) tənzimlənməsində dərindən iştirak edir və KT-na göstərilən dövlət dəstəyinin cari mexanizmi vergiödəyiciləri üçün çox baha başa gəlməyə başlayır.

Burada əsas üç məqamı vurğulamaq yerinə düşər:

- İsraildə dövlət KT sektorunda başqa ölkələrə nisbətən daha geniş rol oynamağa davam edir, bu özünü su sahəsinin, kapitalın və təbii fəlakətlərdən sığortanın subsidiyalaşmasında və kompensasiya sxemlərində biruzə verir. Aqrar sektora əlavə, dolayı dövlət dəstəyi kimi xarici işçi miqrantlar üçün icazə mexanizmi tətbiq olunur. Amma bu dəstək forması getdikcə zəifləyir.

- Bundan başqa, yüksək tariflər müəyyən məhsul qruplarının idxalından daxili bazarını müdafiə edir. Kənd təsərrüfatı malları bazarı ənənəvi olaraq dövlət kooperativləri tərəfindən idarə edilirdi, ancaq indi onların çoxu birləşdirilmiş və özəlləşdirilmişdir. Lakin bu qurumlar hələ də yüksək səviyyədə tənzimlənən institutlardır.

⁶⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Agriculture_in_Israel

⁶¹ "OECD ECONOMIC SURVEYS: ISRAEL", OECD 2009.

⁶² sosializm və sionizmin qarışığından ibarət təsərrüfat birliyi.

⁶³ kibbutzdan fərqli olaraq daha çox üzvlərin əməyinə əsaslanır.

⁶⁴ "OECD ECONOMIC SURVEYS: ISRAEL", OECD 2009.

- İsrailin digər cəhəti ondan ibarətdir ki, burada kənd təsərrüfatına dəstəyin tərkibi (əgər beynəlxalq ticarətin ədalətliliyi prizmasından baxsaq) getdikcə daha çox deformasiya olunmuş vəziyyətə düşür (distortive), yəni ÜTT-nin tələblərini pozur. Bu əsasən ölkədə KT məhsulları bazarları üzrə proteksionist siyasətin yüksək səviyyədə qaldığını göstərir. Bu isə yerli bazarda miqyaslı “qiymət dəstəyi” siyasətinin olduğunu əks etdirir, və ölkədəki qiymətlərin dünya üzrə orta səviyyədən daha yüksəyə qalxmasına rəvac verir. Həmçinin, digər əhəmiyyətli dəstək dəyişkən və ya fiksə edilmiş meyarlara əsaslanan ödənişlər vasitəsilə təmin edilir. Halbuki bu dəstək ümumi yanaşmaya əsasən qeyri-effektiv hesab edilir, çünki vergiödəyicilərinin vəsaitlərinin ancaq az bir hissəsi fermerlərin gəlirinin artımına təsir edir. Bu mənada beynəlxalq institutlar (xüsusən OECD) İsrail üçün daha münasib olan (ÜTT-nin tələbləri baxımından) siyasətləri tətbiq etməyi məsləhət görürlər, bu mənada KT məhsullarına idxal tarifləri azaldıla və sadələşdirilə bilər.

İsrailin digər fərqli cəhəti dövlətin zəruri tədavül (daşınma) infrastrukturunu təmin etməsidir. KT istehsalçıları üçün öz məhsulunu satış bazarına çatdırmaq üçün maksimal şərait təmin edilib. Ölkənin üç əsas topdan satış mərkəzi var, onlar Haifa, Zrifin və Yerusəlim şəhərlərində yerləşir. Coğrafi baxımdan bu şəhərlər elə yerləşib ki, dislokasiyasından asılı olmayaraq istənilən KT subyekti öz məhsulunu yaxın satış məntəqələrinə çatdırmaq üçün ciddi nəqliyyat xərcləri cəkməli olmur.

Eyni zamanda, İsraildə dövlət KT subyektləri üçün geniş informasiya-marketing və məsləhət xidmətlərini pulsuz olaraq təqdim edir. Kənd təsərrüfatı və kənd ərazilərinin inkişafı Nazirliyinin saytında yerli bazardakı pərakəndə satış və topdansatış qiymətləri barədə gündəlik (hər səhər) və həftəlik məlumatlar əldə etmək olar⁶⁵. Bu məlumatlara KT istehsalçıları pulsuz olaraq abunə də ola bilərlər.

Bundan əlavə, İsrail dünyada irriqasiya texnologiyaları sahəsində liderdir və KT-da suyun təmin edilməsinin məhsuldarlığı, bir çox proqnozlara görə, gələcəkdə artırıla bilər. Tədqiqatlarda göstərilir ki, fermerlər sudan istifadə üçün digər istehlakçıların ödədiyi qiymətdən və suyun istehsal dəyərindən (alternativ qiymətdən, “opportunity cost”) aşağı tarif ödəyirlər. Beləliklə, KT istehsalçıları öz məhsullarını su baxımından hazırda münasib şəraitdə istehsal edirlər. Ölkədə su balansını ciddi sürətdə “etibarsız” vəziyyətdədir və göründüyü kimi gələcəkdə ətraf mühütün dəyişməsi və əhəlinin davamlı artımı ilə təhlükəyə məruz qalacaq. Hökumət və fermerlər arasında uzun müddət gözlənilən razılıq hələ 2006-cı ildə bağlanılıb, və bu sənəd 2014-cü ilədək su sahəsində xərclərin artımını nəzərdə tutur. Yerli rəsmilərin dediyinə görə, bu sənəd onları su sahəsində ödənişlərin xərcləri ödəyəcək səviyyəyə gətirilməsinə töhfə verəcək.

İsrailin KT siyasəti bir çox OECD ölkələrində olduğu kimi aqrar sahəyə əhəmiyyətli dövlət dəstəyinin olması ilə xarakterizə olunur. Ancaq, tədqiqatlar göstərir ki, 1995-ci ildən bəri dövlət dəstəyinin səviyyəsində azalma müşahidə olunur (OECD, 2010). Qeyd olunan tendensiya həm fərdi istehsalçılar üzrə, həm də ümumilikdə iqtisadiyyat üzrə müşahidə olunur. Eyni zamanda, bəzi icmallarda səslənən ekspert qiymətləndirmələrinə görə, İsraildə dövlət dəstəyi bir çox məqamlarda sahəyə “təhrifedici” təsir göstərir.

⁶⁵ - http://www.moag.gov.il/agri/English/Services/databases/mechirei_totzeret_haklait.htm

Bu ölkədə aqrar siyasətin əsas alətləri kimi aşağıdakı yanaşmalardan istifadə olunur:

- a) Ciddi dövlət dəstəyi sistemi ("qiymət dəstəyi", subsidiyalaşma, güzəştli su təchizatı);
- b) Gömrük-tarif tənzimlənməsi vasitəsi ilə daxili bazarın müdafiəsi;
- c) KT malları bazarının hökumət tərəfindən tənzim edilən kooperativlər tərəfindən idarəedilməsindən istifadə;
- d) KT subyektləri üçün geniş informasiya-məsləhət xidmətlərinin pulsuz təqdim edilməsi;
- e) Aqrar sektor subyektləri üçün geniş informasiya-marketing dəstəyi.

Latviya⁶⁶

Avropa Birliyinin nisbətən gənc üzvü olan bu ölkədə 2009-cu ilin qiymətləndirmələrinə görə, ÜDM 32,4 mlrd. dollara çatıb (2010-cu il üzrə artım 1,1% gözlənilir). Ölkədə adambaşına ÜDM 14,500 min dollar təşkil edir. Daxili məhsulun 3,6% KT-da, 24% - sənayedə, 72,4% - xidmət sektorunda istehsal olunur. Latviyada inflyasiya 3,3%, işsizlik isə 18,3% təşkil edir (2010, sentyabrına görə). Ölkədə 1,205 mln. işçi qüvvəsi var (2009), və məşğul əhalinin 12,1% KT-da, 25,8% - sənayedə, 61,8% - xidmət sektorunda işləyir (2005).

Latviya iqtisadiyatının əsas sahələri kimi nəqliyyat vasitələrinin istehsalını (avtobuslar, minik maşınları və s.), sintetik liflər, kənd təsərrüfatı maşınları, gübrələr, paltaryuyan maşınlar, radiolar, elektronika, farmasevtik preparatlar, qida məhsulları və digərlərin istehsalını göstərmək olar.

AB-nə üzv olandan sonra Latviya aqrar siyasəti yeni dönəmə uyğunlaşdırmaq üçün ciddi təşəbbüslər irəli sürdü. Ümumilikdə, bu sahədə əsas fəaliyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Latviyada KT-nın və kənd ərazilərinin inkişafını təmin etmək, həmçinin kənd ərazilərində yaşayan əhalinin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə, dövlət (AB-nin dəstəyindən əlavə olaraq) bu istiqamətlərə milli subsidiyalar ayırır. "KT və kənd ərazilərinin inkişafı haqqında" qanunun (maddə 5, paraqraf 2) tələblərinə görə, dövlətin ayırdığı subsidiyalar ən azı dövlət büdcəsinin xərclərinin 2,5%-ni təşkil etməlidir⁶⁷. Bundan başqa, Latviya dövləti zərurət olduqda aqrar sahəyə əlavə subsidiyalar da təqdim edir. Məsələn: 2006-cı ildə ölkədə quraqlıq səbəbindən KT subyektləri çətinliklərlə üzləşmişdilər. İtkiləri kompensasiya etmək üçün sahəyə əlavə olaraq 25,8 mln. lat (o dövrün məzənnəsi ilə 48,13 mln. dollar), yəni ÜDM-nin 0,14% həcmində əlavə vəsait ayrıldı. Və bu fəaliyyət aqrar sahədə vəziyyəti stabilləşdirməyə xidmət etdi.

Maraqlıdır ki, Latviyada dövlət dəstəyi tədbirləri Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin fəaliyyət Strategiyası əsasında müəyyən edilir, və bu sənəd fermerlər və qeyri-hökumət təşkilatları ilə məsləhətləşmələr əsasında hazırlanır ("Agriculture and Rural Area of Latvia", 2008). Bu maliyyələşmə əsas 8 hədəfə nail olunmasına yönləndirilir: iqtisadi

⁶⁶ - http://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Latvia

⁶⁷ - "Agriculture and Rural Area of Latvia", 2008 (Latviyanın KT Nazirliyinin nəşri).

cəhətdən stabil, ətraf mühitə zərərsiz inkişaf; aqrar sahədə məşğul olanlara bərabər iqtisadi və sosial rifah imkanlarının təmin edilməsi; milli vacibliyi olan genetik resursların saxlanması, KT-da, meşəçilikdə, balıqçılıqda və kənd ərazilərində təhsilin və informasiyanın təşviqi; kənd ərazilərində biznesin kooperasiyasının təşviqi; aqrar sektorda sahəvi risklərin azaldılması və s. Subsidiyalar bu ölkədə əsas 12 fəaliyyətə yönəldilir, konkret sahələrin maliyyələşməsi (maldarlıq, taxılçılıq və s.) və daimi hədəflər, o cümlədən meliorasiya (subsidiyalaşma büdcəsinin 4,8% bu istiqamətə xərclənir), investisiya qoyuluşları (33,6%), KT-da elm, təhsil və informasiyanın yayılması (8,9%).

Bazar təşviqi proqramları. Latviya Dövlət KT İqtisadçılar İnstitutu və “Marketing Şurası” tərəfindən KT və ərzaq məhsulları bazarlarının təşviqi proqramının tətbiqi ölkədə 2001-ci ildən başlayaraq planlaşdırılırdı. 2007-ci ildən etibarən proqram tətbiq edilməyə başlandı, burada məqsəd milli istehsal üçün yeni satış bazarlarının axtarılması, və beləliklə ixracın artırılması idi. Vasitə kimi keyfiyyətli məhsul istehsalı, istehlakın artırılmasının təşviqi üzrə fəaliyyətlərdən istifadə edilir. Dövlət şirkətlərə şərait yaradır ki, onlar özləri xaricdə satış assortimentini genişləndirsinlər. Bu proqram çərçivəsində əsas tədbirlərdən biri hökumətin təşəbbüsü ilə yerli məhsullara (meyarlara cavab verənlərə) vurulan “keyfiyyətli məhsul” nişanı və onun beynəlxalq sərgilərdə və digər vasitələrlə populyarlığının təşviqi olub. Latviyanın KT Nazirliyinin məlumatına görə, 2008-ci ilin yanvarına qədər, 34 yerli şirkətin 219 məhsulu bu nişanla qeyd edilib (“Agriculture and Rural Area of Latvia”, 2008).

Bu proqram çərçivəsində dövlət Latviya şirkətlərinə beynəlxalq səviyyədə fərdi olaraq öz “keyfiyyətli məhsulunu” təşviq etmək üçün dəstək təmin edib (xarici səfərlər, yarmarkalarda iştirak, Latviya istehsalçılarını təbliğ edən “Arzuların qidası” filmi hazırlanıb və s.). Eyni məqsədlə, 8 sahə üzrə (məsələn: tərəvəz, bal, balıq məhsulları, “fast-fud” qidası) tədqiqatlar hazırlanıb, milli istehsalçılar üçün marketing fəaliyyətinə dair seminarlar, çörək istehsalçıları Assosiasiyası ilə birlikdə çörək festivalı təşkil edilib.

Kənd ərazilərində işləyən sahibkarlar üçün ssuda təminatlarının verilməsi.

Latviyada hələ 1997-ci ildən Dövlət mülkiyyətində olan “Kənd ərazilərinin inkişafı Fondu” SC fəaliyyət göstərir. Qurum kənd ərazilərində fəaliyyət göstərən sahibkarların banklardan qısa və uzunmüddətli ssudalar ala bilməsi üçün onlara təminatlar verməklə məşğuldur. Fondan başqa, Latviya təminat Agentliyi fəaliyyət göstərir, hansı ki ssuda təminatlarını ancaq aqrar sahə ilə məhdudlaşdırmır. 2007-ci ildə Fond ümumi məbləği 6,27 mln. lat olan (təxminən 13 mln. dollar)⁶⁸ 141 ssuda üçün təminat verib (o cümlədən, 78 təminat – Latviya İpoteka və Torpaq Bankına). Bu təminatlardan istifadə edərək kənd ərazilərində fəaliyyət göstərən sahibkarlar 19,91 mln latlıq (həmin ilin məzənnəsi ilə 41,3 mln. dollarlıq) ssuda ala biliblər. Hökumətin aqrar sahənin sahibkarları üçün təqdim etdiyi bu dəstək forması maliyyə çatışmazlığı probleminin həllinə ciddi töhfə verir (“Agriculture and Rural Area of Latvia”, 2008).

⁶⁸ - http://www.bank.lv/public_files/images/img_lb/izdevumi/latvian/year/LB_Annual_Report_2007.pdf

Kooperativlərə və qeyri-hökumət təşkilatlarına dəstək. *Kooperativin əsas vəzifəsi yerli səviyyədə və AB-də öz üzvlərinin istehsal etdikləri məhsulların təbliğatının aparılması və yeni satış bazarlarının axtarılması, həmçinin üzvlərin rəqabətqabiliyyətinin və rifahının yüksəldilməsidir.* Latviyada xidmət göstərilməsi ilə məşğul olan rəqabətqabiliyyətli kooperativ cəmiyyətlərinin formalaşması prosesi hələ 2000-ci ildə başlandı. Amma son illər ölkədə bu institutun inkişafı müşahidə olunur. 2007-ci ildə aqrar xidmətlərlə məşğul olan kooperativ cəmiyyətlərinin dövriyyəsi 110,73 mln. lata (həmin ilin məzənnəsi ilə 230 mln. dollara) çatdırıldı. Kooperativlərin təşkilinin və fəaliyyətinin əsaslarını müəyyən edən 17 iyun 2003-ci il tarixli Latviya Nazirlər Kabinetinin (328 sayılı) normativ aktının qəbulundan sonra bu sahədə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verib. Bu ölkədə kooperativlərə dövlət subsidiyaları təqdim edilir, və ssudalar almaq üçün təminatlar verilir. Kooperativlər həmçinin Latviya Kənd ərazilərinin inkişaf Planı üzrə də “istehsalçı qruplarına dəstək” tədbiri çərçivəsində hökumətin köməyinə arxalana bilirlər. Hazırda ölkədə kooperativlər taxıl, süd, bal, meyvə, tərəvəz, aqrar maşınqayırma və digər istehsal sahəsində fəaliyyət göstərirlər. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi həmçinin bu sahədə siyasətin hazırlanması üzrə əsas partnyor kimi Latviya aqrar kooperativlər Assosiasiyasını LACA göstərir. *Aqrar sahədə siyasət qərarlarının qəbul edilməsi prosesinə kənd ərazilərinin və fermer assosiasiyalarının və qurumlarının cəlb edilməsinin təşviqi və ictimai institutlar arasında informasiya mübadiləsi məqsədi ilə Latviyada hökumət aqrar sahədə QHT-lər üzrə geniş iş aparır.* “Kənd əraziləri və fermer assosiasiyaları və qurumlarına dəstək” tədbiri çərçivəsində 2007-ci ildə 39 qurum 265,807 min lat (550 min dollar) maliyyə dəstəyi alıb.

Təhlilərdən göründüyü kimi, Latviyada aqrar siyasət bir neçə alət vasitəsilə həyata keçirilir. O cümlədən, vergi siyasəti, dövlət dəstəyi, konkret seqmentlər üzrə bazar təşviqi, kənd ərazilərində fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün ssuda təminatları, kooperativlər və QHT-lərə yönəlmiş dəstək alətləri.

Yuxarıda təcrübələrindən ətraflı bəhs olunan ölkələrlə yanaşı, Yaponiya, Avstraliya və Kanada da dünyada aqrar sektorun ən yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ölkələri sırasındadır.

Yaponiyada KT siyasətinin prioritetləri müəyyən edilərkən iki yanaşmanın kəşimə nöqtələri əsas götürülür: istehlakçıların maraqları və istehsalçıların maraqları. Bu mənada ölkənin Kənd Təsərrüfatı, Meşəçilik və Balıqçılıq Nazirliyinin 2010-cu ilin martında qəbul edilmiş “Ərzaq, KT və Kənd əraziləri üzrə Baş Planı”nın əsas məqamlarına dair bəyanatına görə⁶⁹ hökumətin vəzifələri sırasında istehlakçıların yerli istehsal məhsullarına inamının təmin edilməsi, fermerlərin yerli tələbata uyğun istehsala, KT ilə ərzaq sənayesi arasında daha sıx əlaqələr vacib görülür. Göstərilən Planda⁷⁰ hökumət “ərzaq həlqəsi”nin (food chain) hər bir mərhələsi üzrə yeni siyasət tədbirləri nəzərdə tutur. Stabil ərzaq təminatı üçün, o cümlədən, xüsusən də, fermerlərin gəlir səviyyəsinin təmin edilməsi məqsədə ilə pilot formada “*birbaşa ödənişlər*” sisteminin tətbiqi. Burada hədəf mövcud KT torpaqlarının real ehtiyaclara uyğun olan məhsulların (buğda, soya, düyü, yem və sə) əkini üçün istifadə edilməsi, eyni zamanda, kənd

⁶⁹ - <http://www.maff.go.jp/e/pdf/basicplan.pdf>

⁷⁰ “Annual Report on Food, Agriculture and Rural Areas in Japan”, (Yaponiya Kənd Təsərrüfatı, Meşəçilik və Balıqçılıq Nazirliyi, 2009).

ərazilərinə dəstək məqsədi ilə ilkin, ikincidərəcəli və son emal sənayeləri arasında əməkdaşlığın təmin edilməsi.

Yaponiya aqrar siyasətini fərqləndirən digər cəhət odur ki, burada KT-da çalışan və çalışmaq istəyi olan hər bir fokus qrupu üçün dəstək tədbirləri proqram formasında icra edilir ("Annual Report on Food, Agriculture and Rural Areas in Japan", 2009):

- Aqrar sahədə işgüzar fəaliyyət üzrə bilik və bacarıqlar əldə etmək istəyənlər üçün trening proqramlarının təşkili, torpaq və KT avadanlığının əldə edilməsinə dəstək, tələb olunan ilkin kapital üzrə dəstək və d.;
- KT korporasiyalarında işləmək istəyənlər üçün aqrar sahədə məşğulluğun (karyera yüksəlişi) təşviqi (informasiya və fərdi məsləhətlərin təqdim edilməsi, işlə təmin olunmaya dəstək üçün işəgötürənlərlə görüşlərin təşkili, prefekturalar tərəfindən həyata keçirilən kadr hazırlığı və s.).

Bundan başqa Yaponiyada KT siyasəti aqrar fəaliyyətin demək olar ki, hər bir mərhələsini əhatə edən alətlər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu mənada "qida zəncirinin" həlqələrini əhatə edən "*ən yaxşı KT təcrübələri*" (GAP) proqramını göstərmək olar. Yapon hökumətinin bu proqramının məqsədi daxili bazarı ərzaqla stabil təmin etməkdir, və fəaliyyət dörd mərhələdə reallaşdırılır: (a) planlaşdırma (KT istehsalının bu və ya digər seqmentlərində təftiş işlərinin⁷¹ qanunvericilik, təlimat və bələdçilər vasitəsi ilə qurulması), (b) yerinə yetirmə (planlaşdırılmış təftiş işlərinin fermer təsərrüfatlarında yerinə yetirilməsi və hesabatların hazırlanması), (c) yoxlama (hesabatları təhlil edərək, təkmilləşdirilməyə ehtiyac duyulan sahələrin müəyyən edilməsi), (d) fəaliyyət (təcrübənin icmal edilməsi və zəruri addımların atılması).

Avstraliyada tətbiq edilən "*Xüsusi vəziyyətlər*" ("*Exceptional circumstances*") *proqramı* OECD mütəxəssisləri ən yaxşı təcrübələrdən hesab edirlər. Bu proqram fermer təsərrüfatlarının uzun müddətdə mövcudluğunu qorumaq üçün xüsusi hadisələr zamanı onlara qısa-müddətli (24-aya qədər) dəstəyin təqdim edilməsini nəzərdə tutur⁷². Dəstək məbləğləri üzrə məhdudiyətlər nəzərdə tutulan bu proqram ancaq nadir hallarda (20-25 ildən bir) baş verən və fermer təsərrüfatının fəaliyyətinə (gəlirlərinə) ciddi, uzunmüddətli (12 ay) zərər vuran hadisələri əhatə edir. Həmçinin bu hadisə normal risk-menecment sistemindən kənar qalan bir hal olmalıdır. Əgər fermer təsərrüfatının qarşılaşdığı hadisə bu tələblərə cavab verirsə, onda yerli qurumlar zəruri məlumatları əlavə edərək ərizə formalarını Federal Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə təqdim edirlər, və sənədlər qiymətləndirildikdən sonra son qərarı verən Milli Kənd Ərazilərinin Məsləhət Şurasına (NRAC) ötürülür. Lazımi hallarda qiymətləndirmələr üçün ekspertlər cəlb edilir. Bu kanal üzrə dəstək almaq üçün fermerin gəlirinin ən azı 50% KT-da formalaşmalıdır, və əmək fəaliyyətinin ən azı 75% bu sahənin payına düşməlidir. Eyni zamanda, seçim meyarları kimi müəssisənin KT və qeyri-KT aktivlərinin dəyəri də müəyyən olunub. Ölkədə fermerlər üçün digər dəstək proqramları da tətbiq edilir.

⁷¹ - Yaponiya təcrübəsindən çıxış etsək burada söhbət əsasən yeniliklərdən gedir.

⁷² - "Effective Targeting of Agricultural Policies" (BEST PRACTICES FOR POLICY DESIGN AND IMPLEMENTATION, Catherine Moreddu, 2007).

Kanadada həyata keçirilən *“Kənd təsərrüfatında gəlirlərinin sabitləşdirilməsi proqramının (CAIS)* məqsədi bütün fermerlərin mədaxillərində olan itkiləri kompensasiya etməklə illik gəlir səviyyələrinin stabilləşdirilməsidir. Proqram çərçivəsində, istehsalçılar müəyyən haqq ödəməklə mədaxillərində mümkün azalmalardan özlərini sığorta edirlər. Və bu zaman əsas kimi əvvəlki dövrlərdə fermerin orta gəlir səviyyəsi, yəni *“istinad məbləği”* götürülür. Burada istinad edilən gəlir səviyyəsi maliyyə ilində fərdi istehsalçıların son beş ildə mümkün mədaxil və xərclərindən istifadə etməklə formalaşdırılır. Dəqiq meyarlara əsasən təyin edilən kompensasiyalar istehsalçılara ilin əvvəlində Federal və yerli (Provinsial) hökumətlər tərəfindən təqdim edilir. Proqram çərçivəsində fermerlər gəlirlərində itkilərdən asılı olaraq vəsaitləri dörd sıra (tranşlarla) alırlar. Lakin burada dövlət kompensasiyaları *“istinad mədaxilinin”* 70%-dən çox ola bilməz. Eyni zamanda, bir müraciət edənə il ərzində 3 million Kanada dollarından artıq məbləğin verilməsinə icazə verilmir. (*“Effective Targeting of Agricultural Policies”*, 2007).

§3. Azərbaycan hökumətinin aqrar siyasəti: siyasət alətlərinin və proqram tədbirlərinin effektivlik göstəriciləri əsasında qiymətləndirilməsi

Bu bölmədə rəsmi statistik məlumatlar əsasında ölkədə aqrar sektorun ümumi vəziyyəti və konkret effektivlik göstəriciləri əsasında hökumətin aqrar siyasətinin səmərəliliyi və nəticəliliyi üzrə ayrılıqda qiymətləndirmə aparılır.

3.1. Azərbaycanda aqrar sektorun statistik mənzərəsi

Torpaq resurslarından istifadənin vəziyyəti. Ölkə ərazisinin 4,800 milyon hektarı (53%-i) kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardır. Əhalinin sayı baxımından kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar ölkənin rayonları üzrə olduqca qeyri-bərabər bölünüb. Belə ki, ölkə üzrə hazırda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların adambaşına həcmi 0,51 ha təşkil etdiyi halda, rayonlar üzrə real vəziyyət aşağıdakı kimidir:

- Şamaxı, Hacıqabul, Siyəzən, Samux, Saatlı, Neftçala, Goranboy, Zərdab, İmişli, İsmayıllı, Dəvəçi, Daşkəsən, Qax, Biləsuvar, Ağcabədi, Ağsu və Ağstafa rayonları üzrə 1-1,3 ha intervalında (orta ölkə göstəricisindən təxminən 2 dəfə çox);
- Beyləqan, Qəbələ, Quba, Qusar, Yardımlı, Yevlax, Gədəbəy, Lerik, Oğuz, Sabirabad, Salyan, Tovuz, Cəlilabad, Şəki və Şəmkir rayonları üzrə 0,5-1,0 ha;
- Lənkəran, Astara, Masallı rayonları üzrə 0,11- 0,16 ha intervalında;
- Qobustan üzrə 2,31 ha, Xızı rayonu üzrə 6,25 ha;
- Yerdə qalan 9 rayon üzrə 0,17- 0,5 ha intervalındadır.

Özəl torpaqların ümumi torpaq fondunda payı, bu torpaqların ailə kəndli təsərrüfatları arasında bölgüsü nöqtəyi-nəzərdən də rayonlar üzrə kəskin fərqlər mövcuddur. Məsələn, xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların adambaşına həcmi:

- Astara, Yardımlı, Gədəbəy, Lerik, Lənkəran, Masallı, Tovuz, Ucar, Tərtər və Şəmkir rayonları üzrə 0,1-0,2 ha;
- Ağdaş, Ağstafa, Balakən, Zaqatala, Yevlax, Göyçay, Göygöl, Sabirabad, Salyan, Siyəzən, Tovuz, Xaçmaz və Şəmkir rayonları üzrə 0,21-0,3 ha intervalındadır.

Ümumilikdə isə ölkə üzrə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 32%-i yaxud 1,455 mln. hektarı özəl mülkiyyətdədir.

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 1,705 milyon hektarı (37%-i) əkin, 2,640 milyon hektarı (56,0%) örüş və biçənəklərin, 226 min hektarı (4,8%) bağların və çoxillik əkmələrin, 229 min hektarı (4,2%) həyətəyanı torpaqların payına düşür.

Əkin torpaqlarının 605 min hektarı (35%) Aran iqtisadi rayonunun, 185,2 min hektarı (11,1%) Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun, 185 min hektarı (12,0%) Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun, 49,7 min hektarı (3%) Naxçıvan MR-nın payına düşür. Əkin torpaqlarının yerdə qalan 39%-i digər iqtisadi rayonlar arasında demək olar proporsional

bölünüb. Ölkə üzrə adambaşına cəmi 0,18 ha əkin sahəsi mövcuddur. Lakin ayrı-ayrı rayonlar üzrə həmin göstəricinin səviyyəsi bir-birindən fərqlənir və real vəziyyət aşağıdakı kimidir:

- *Ən aşağı göstərici olaraq Lənkəran, Daşkəsən, Astara və Gədəbəydə adambaşına əkin sahələri cəmi 0,04-0,1 ha, Masallı, Lerik, Göyçay, Tovuz, Quba və Naxçıvan MR üzrə 0,1-0,2 ha;*
- *Ən yüksək göstərici Qobustanda - 0,78 ha, Beyləqan, Ağsu, Biləsuvar və Zərdabda (hər birində) orta hesabla 0,5-0,6 ha, Şəki, Oğuz, Kürdəmir, Ağcabədi, Goranboy, İsmayılı və Saatlıda (hər birində) orta hesabla 0,40-0,45 ha intervalında dəyişilir.*

Örüş və biçənək torpaqlarının təxminən yarısı (1,3 milyon hektarı) ölkənin 18 rayonunun (Abşeron, Ağdaş, Ağcabədi, Qobustan, İmişli, Goranboy, Quba, Tovuz, Şamaxı, Şəmkir, Oğuz, Şəki, Füzuli, Kürdəmir, Yevlax, Qobustan, Saatlı və Biləsuvar) payına düşür.

Nəhayət, əkin və örüş-bičənək torpaqlarının rayonlar üzrə nisbətində gəldikdə, burada da real mənzərə xeyli fərqlidir. Məsələn, əkin torpaqlarının kənd təsərrüfatı təyinətli ümumi torpaqlarda payı:

- *Daşkəsəndə 5,8% (yerdə qalanı örüş və biçənək torpaqlarıdır);*
- *Xızıda 7,4%;*
- *Gədəbəy, Tovuz və Qubada 16-17,5%;*
- *Göygöl, Lerik, Samux, Siyazan, Şamaxı, Şəmkir, İmişli, Qax və Ağstafa rayonlarında orta hesabla 20-30% təşkil edir.*

Bir sıra rayonlarda isə əksinə, əkin torpaqları daha böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Məsələn, əkin torpaqlarının kənd təsərrüfatı təyinətli ümumi torpaqlarda payı:

- *Bərdə, Tərtər və Masallıda 70-79%;*
- *Cəlilabad, Beyləqan və Xaçmazda 60-69%;*
- *Zərdab, Balakən, Oğuz, Şəki və Sabirabadda 50-60%;*
- *Yerdə qalan rayonlar üzrə 35-50% intervalında dəyişilir.*

Hazırda ölkə kənd təsərrüfatına yararlı bütün torpaqların 31%-i yaxud 1,424 milyon hektarı suvarılan ərazilərdir. Lakin ayrı-ayrı rayonlarda suvarılan torpaqların ümumi kənd təsərrüfatı torpaqlarına nisbəti xeyli fərqlidir və real mənzərə aşağıdakı kimidir:

- *Daşkəsən və Yardımlı rayonlarında ümumiyyətlə suvarılan torpaq yoxdur (bütün torpaqlar dəmyədir);*
- *Gədəbəy, Qobustan, Xızı və Lerikdə cəmi 1-2%;*
- *Şamaxı, Cəlilabad, Siyazan və İsmayılıda orta hesabla 5-10%;*
- *Balakən, Quba, Göygöl, Tovuz və Hacıqabulda 10-20%;*
- *Tərtər, Xaçmaz, Bərdədə 70-73%;*

- Sabirabadda 63%;
- Beyləqan və Zərdabda 57%;
- Yerdə qalan rayonlar üzrə 30-50% kənd təsərrüfatı torpağı suvarılındır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsində vəziyyət. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda bitkiçilik sferası üstün çəkiyə malikdir. 2009-cu ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun həcmi 3,5 milyard manat olub ki, ondan 2,1 milyard manatı və ya 59%-i bitkiçilik məhsullarının payına düşüb.

Bitkiçiliyin aparıcı sahəsi dənli bitkilərdir (buğda, arpa, çovdar, vələmir, darı, çəltik, dən üçün qarğıdalı). 2009-cu ildə ümumi əkinlərin 1,125 milyon hektarı yaxud 66%-i həmin bitkilərin payına düşüb. Öz növbəsində, həmin sahələrdən:

- 807,9 min hektarında (72%-də) buğda;
- 268,8 min hektarında (24%-də) isə arpa əkilir.

Göründüyü kimi, yerdə qalan dənli bitkilərin ümumi əkinlərdə xüsusi çəkisi cəmi 4% (48 min hektar) olub. Hökumətin buğda istehsalına əlavə subsidiya verməsi taxılçılığa da diqqəti artırıb. Bunun nəticəsidir ki, 2005-2009-cu illərdə ölkə üzrə ümumi əkin sahələri 377,4 min hektar (28,4%) artıb. Əkin artımlarının 86%-i (323,5 min hektarı) dənli bitkilərin hesabına baş verib. Eyni zamanda, həmin müddətdə buğda əkinləri 216,5 min hektar (37%) genişlənilib.

2005-2009-cu illərdə dənli bitkilərin əkin sahələri Şəkidə 36, Füzulidə 33, Cəlilabadda 20, Neftçalada 13, Qəbələ, Tərtər, Biləsuvar, Saatlı və Ağcabədi rayonlarının hər birində 11, Bərdədə 10, Goranboy, Zərdab, Kürdəmir və Beyləqan rayonlarının hər birində 9 min hektar genişlənilib, Ağstafa, Gədəbəy, Astara, Siyəzən və Yardımlı rayonlarında 1-2 min hektar intervalında, Lerikdə 5 min hektar azalıb.

Ölkənin 60-dan artıq kənd rayonunda (Naxçıvan MR-nın rayonları da daxil olmaqla) buğda əkilsə də, 2009-cu ildə bu əkinlərin əhəmiyyətli hissəsi – 56,1%-i və ya 453 min hektarı, buğda istehsalının isə 55%-i (təxminən 1,2 milyon ton) 15 iri taxılçılıq rayonunun (Şəki, Cəlilabad, Goranboy, Beyləqan, Saatlı, Sabirabad, İsmayıllı, Füzuli, Ağcabədi, Neftçala, Biləsuvar, Salyan, Şəmkir, Xaçmaz, Bərdə və s.) payına düşür. Ümumilikdə rəsmi məlumatlara görə, 2009-cu ildə ölkədə 2,988 milyon ton dənli bitkilər, o cümlədən 2,140 milyon ton buğda istehsal olunub, dənli bitkilərin istehsalı 862 min ton, o cümlədən buğda istehsalı 575 min ton artıb. Lakin bu artım məhsuldarlığın deyil, məhz əkin sahələrinin genişlənməsi hesabına baş verib. Belə ki, 2005-2009-cu illərdə ölkə üzrə taxılın orta məhsuldarlığı 2,6 ton olub. Həmin dövrdə bəzi taxılçılıq rayonlarında dənli bitkilərin məhsuldarlığı kəskin azalıb. Belə ki:

- 2005-2009-cu illərdə hər hektar üzrə taxılın məhsuldarlığı Cəlilabadda 30% (2,6 tondan 1,9 tona), Ağcabədidə 20% (3,7 tondan 3,1 tona), Şəmkirdə 10% (4,6 tondan 4,1 tona) aşağı düşüb.
- Dənli bitkilərin məhsuldarlığı rayonlar üzrə bir-birindən kəskin fərqlənir. Taxılın məhsuldarlığının ən yüksək səviyyəsi Beyləqan, Sabirabad, Saatlı, Hacıqabul və Şəmkir rayonları üzrə (3,8-3,9 ton), ən aşağı səviyyəsi Xızı, Lerik və Göygöl rayonlarında (1,5-

1,7 ton) qeydə alınıb. Göründüyü kimi, buğdanın məhsuldarlığının ölkənin rayonları üzrə aşağı və yuxarı göstəriciləri arasında fərq orta hesabla 2,5-3 dəfə təşkil edir.

Ölkə üzrə ümumi əkin torpaqlarının 1,2%-ni (21 min ha) pambıq əkinləri təşkil edib. Axır 5 ildə ölkədə pambıq əkinləri 5,3 dəfə və ya 91,3 min hektar azalıb. 2005-2009-cu illərdə bəzi rayonlar üzrə pambıq sahələri daha çox azalıb. Azalma Neftçalada 18 dəfə (9,1 min hektardan 532 hektara), Zərdabda 13 dəfə (2,9 min hektardan 225 hektara) təşkil edib. Əkinlərin 90,5%-i (19,1 min ha) Aran iqtisadi rayonunun payına düşüb. Bu regionda isə əsas pambıqçılıq rayonları Biləsuvar, İmişli və Saatlıdır. 2009-cu ildə bu 3 rayonda ümumilikdə 9,4 min pambıq əkilib. Təhlil aparılan dövrdə ölkə üzrə pambıq istehsalı 6,2 dəfə azalaraq 196,6 min tondan 31,9 min tona, pambığın orta məhsuldarlığı isə 1,7 tondan 1,5 tona enib.

2005-2009-cu illərdə tənəzzül edən sahələrdən biri də tütünçülük olub. Qeyd olunan dövrdə tütün əkinləri 2,8 min hektardan 1,2 min hektara, tütün istehsalı 7,2 min tondan 2,6 min tona, tütünün məhsuldarlığı isə 2,5 tondan 2,1 tonadək azalıb. Tütün istehsalının hamısı demək olar ki, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonuna daxil olan 5 rayonun payına düşür.

Son illərdə şəkər çuğunduru ən çox əkildiyi il 2006-cı il olub. Həmin dövrdə 8,1 min hektarda səpin aparıldığı halda, 2009-cu ildə bu göstərici 7,7 min hektar təşkil edib. Bu müddətdə a, istehsal 167,2 min tondan 188,7 min tona, məhsuldarlıq isə 21,5 tondan 25 tona yüksəlib. 2009-cu ildə Şəkər çuğunduru əkinlərinin 75, istehsalının isə 80%-i Aran iqtisadi rayonunun payına düşüb.

2005-2009-cu illərdə ölkədə kartof əkinləri 70,7 min hektardan 65,6 min hektara, istehsal 1,083 min tondan 983 min tonadək azalıb, məhsuldarlıq isə dəyişməyib (hər hektar üçün 14,9 ton). Təhlil aparılan dövrdə bir sıra rayonlarda kartof əkinlərinin kəskin dəyişilməsi müşahidə olunub. Məsələn, əkinlər Tovuzda 8,3 min hektar (16,1 min hektardan 7,7 min hektara) azalıb, Cəlilabadda isə 1000 hektaradək (4 min hektardan 5 min hektara) artıb. Ölkədə kartof istehsal əsasən Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu hesabına təmin olunur. 2009-cu ildə kartof əkinlərinin 48, istehsalın isə 58%-i məhz bu regionun payına düşüb. Məhsuldarlıq rayonlar üzrə kəskin fərqlənir: ən yüksək məhsuldarlıq göstəricisi Tovuzda (29 ton), ən aşağı göstərici Qobustanda (2,7 ton) olub.

Təhlil aparılan dövrdə tərəvəz (kələm, xiyar, pomidor, badımcan, bibər, göyərti, yerkökü, yemək çuğunduru və s.) istehsalında az da olsa artım qeydə alınıb. 2005-2009-cu illərdə tərəvəz əkinlərinin sahəsi 79,8 min hektardan 80,8 min tona, istehsal 1,127 milyon tondan 1,178 milyon tonadək artıb, lakin məhsuldarlıq dəyişməyib (hər hektar üçün 14 ton). Tərəvəz istehsalının əhəmiyyətli hissəsi üç iqtisadi rayon – Aran, Gəncə-Qazax və Lənkəran iqtisadi rayonları hesabına təmin olunub. Belə ki:

- 2009-cu ildə ölkə üzrə ümumi tərəvəz əkinlərinin 64%-i (51,3 min ha), istehsalın isə 65%-i (767,5 min ton) bu üç regionun payına düşüb.
- Təhlil aparılan dövrdə tərəvəz əkinləri Ağstafada 2 dəfə (1,4 min hektardan 700 hektara), Bərdədə 2 dəfə (6,5 min hektardan 3,2 min hektara), Cəlilabadda 1,8 dəfə (1,9 min hektardan 1,1 min hektara) azalıb, Tovuzda 2 dəfəyədək (1,0 min hektardan 1,9 min hektara), Sabirabadda isə 2 dəfə (2,1 min hektardan 4,2 min hektara) genişlənib.

- *Tərəvəzin ən yüksək məhsuldarlığı Qazax, Hacıqabul, Lənkəran, Masallı və Xaçmaz (hər hektar üçün 24-25 ton), ən aşağı göstərici Xızı, Qəbələ və Kürdəmir (4,5-6 ton) rayonlarında qeydə alınıb.*

Təhlil aparılan dövrdə tərəvəzin məhsuldarlıq səviyyəsi sabit qalıb. Tərəvəzçilikdə örtülü torpaqlarda (istixanalarda) əkinlərin xüsusi çəkisi çox azdır. Məsələn, 2009-cu ildə ümumi tərəvəz əkinlərinin cəmi 1,6%-i (1373 ha), istehsalın isə 4,4%-i (51,1 min ton) istixanaların payına düşüb. Örtülü torpaqlarda tərəvəzin məhsuldarlığı (hər hektar üçün 38 ton) açıq əkinlərdən 2,5 dəfə yüksək olub. Tərəvəz əkilən örtülü sahələrin 90%-i (təxminən 1250 ha) ölkənin 3 rayoununda – Şəmkir, Masallı və Göyçayda becərilib. 2005-2009-cu illərdə tərəvəz becərilən istixanaların sahəsi 900 hektardan 1373 hektara yüksəlib.

Tərəvəz əkinlərindən savayı 2009-cu ildə ölkədə 31 100 ha sahədə ərzaqlıq bostan (qarpız, yemiş, balqabaq) bitkiləri əkilib, 410 min ton məhsul yığılıb. Həmin əkinlərin təxminən 69%-i (21,5 min ha), məhsulun isə 70%-i (287 min ton) Aran iqtisadi rayonunun payına düşüb. Ərzaqlıq bostan əkinləri üzrə orta məhsuldarlıq 13 ton, o cümlədən Gəncə iqtisadi rayonu üzrə 18 ton, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə 5,5 ton, digər rayonlar üzrə orta hesabla 13-14 ton təşkil edib.

Son illər ölkədə meyvə bağlarının sahəsi xeyli genişləniib. Belə ki, əgər 2005-2009-cu illərdə meyvə bağlarının sahəsi 93 min hektardan 125 min hektara yüksəlib. Ölkənin meyvə bağlarının 75%-i üç regionun:

- *Şəki-Zaqatalaya 33,6 min ha;*
- *Quba-Xaçmaz 33,2 min ha;*
- *Aran 24,7 min ha payına düşür.*

Meyvə istehsalı da iqtisadi rayonlar üzrə qeyri-bərabər bölünüb: ümumi istehsalın (718,2 min ton) 27%-i (192,5 min ton) Aran, 26,5%-i (191,4 min ton) Quba-Xaçmaz, 18%-i (128,7 5 min ton) Gəncə-Qazax, 13,4 %-i (96,4 min ton) Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarının hesabına təmin olunub. Məsələn, Lənkəran, Dağlıq Şirvan, Abşeron və Naxçıvan iqtisadi rayonlarının birgə meyvə istehsalı (95,2 min ton) Quba-Xaçmaz regionu ilə müqayisədə 2,1 dəfə azdır. Meyvə bağlarının məhsuldarlığına gəldikdə, 2009-cu ildə ölkə üzrə orta məhsuldarlıq 7,2 ton, o cümlədən Naxçıvanda 13,2 ton, Şəki-Zaqatala regionunda 3,4 ton, yerdə qalan regionlar üzrə 7-9 ton intervalında olub. 2005-2009-cu ildə ölkə üzrə meyvənin məhsuldarlığında 5%-dək azalma qeydə alınıb.

2000-2005-ci illərdə ölkədə üzüm əkinlərinin sahəsi təxminən 5 min ha azalsa da, axır 5 ildə yenidən üzüm sahələri 5 min ha genişlənərək 15 min hektara çatıb. Üzüm sahələrinin:

- *4 min hektarı (27%) Gəncə-Qazax;*
- *2,5 min hektarı (17%) Aran;*
- *2,2 min hektarı (15%) Dağlıq Şirvan;*
- *3 min hektarı (20%) Lənkəran və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonlarının payına düşür.*

2009-cu ildə ölkə üzrə məcmu üzüm istehsalının (129,1 min ton) 55%-i (69 min ton) 2 iqtisadi rayonun Gəncə-Qazax və Aran regionlarının hesabına təmin olunub. 2009-cu ildə üzümün ölkə üzrə orta məhsuldarlığı 7,5 ton, o cümlədən Naxçıvan iqtisadi rayonu üzrə 14 ton, Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə 3 ton, Dağlıq Şirvan rayonu üzrə 5 ton, yerdə qalan regionlar üzrə orta hesabla 8-9 ton təşkil edib.

Son illər əkinçilikdə ən böyük tənəzzülə məruz qalan sahə çayçılıq olub. 2005-2009-cu illərdə çay əkinləri 2,9 min hektardan 794 hektara (azalma təxminən 4 dəfə), istehsal isə 737 tondan 447 tonadək azalıb. Azərbaycanda hazırda çayın orta məhsuldarlığı hər hektar üçün 0,6 ton təşkil edir.

Rəsmi statistik məlumatlar bitkiçiliyin ayrı-ayrı sahələrindən fərqli olaraq, son dövrlərdə heyvandarlığın bütün istiqamətlərində artım dinamikası nümayiş etdirir. Belə ki, DSK-nın məlumatına görə, 2005-2009-cu illərdə:

- İri buynuzlu mal-qaranın ümumi sayı 231 min baş (10%) artaraq 2,611 milyon başa, o cümlədən südlük mal-qaranın sayı 112 min baş (10%) çoxalmaqla 1,264 milyon başa çatıb;
- Xırda buynuzlu mal-qaranın sayı 711 min baş (9,3%) artaraq 8,410 milyon başa çatıb;
- Quşların sayı 2,917 milyon baş (15%) çoxalmaqla 21,952 milyon başa çatıb;
- Süd istehsalı 181 min ton (14,5%) çoxalmaqla 1,433 milyon tona çatıb;
- Ət istehsalı 26 min ton (17,4%) çoxalmaqla 176,1 min tona çatıb;
- Yumurta istehsalı 335,3 min ədəd (38,3%) çoxalaraq 1,210 milyard ədədə çatıb;
- Yun istehsalı 13,1 min ton (17%) artaraq 15,3 min tona çatıb.

Ölkənin müxtəlif iqtisadi rayonlarının heyvandarlıqda xüsusi çəkisi bir-birindən xeyli fərqlənir. Belə ki, 2009-cu ildə iri buynuzlu mal-qaradan:

- 1,012 milyon baş (39%) Aran iqtisadi rayonunun;
- 348,3 min baş (13,3%) Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun;
- 322,7 min baş (12,4%) Lənkəran iqtisadi rayonunun;
- Yerdə qalan 1,373 milyon baş (35%) yerdə qalan iqtisadi rayonlar arasında oxşar proporsiya ilə bölünüb.

Oxşar vəziyyət heyvandarlığın digər sahələrində də müşahidə olunur. Məsələn, ət istehsalının 85,1 min tonu və ya təxminən 50%-i, süd istehsalının isə 725,5 min tonu yaxud 51%-i 2 regionun Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarının payına düşüb. Quşçuluqda isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Belə ki, yumurta istehsalının 420 milyon ədədi və ya 35%-i Abşeron, 320 milyon ədədi və ya 30%-i isə Aran iqtisadi rayonlarında istehsal olunub. Göründüyü kimi, yumurta istehsalının üçdə ikisi 2 iqtisadi rayonun hesabına təmin edilir.

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, bitkiçilikdə olduğu kimi, heyvandarlıq sektorunda da məhsuldarlığın ciddi artımı baş verməyib. Belə ki, bir şərti baş mal-qara⁷³

⁷³ Şərti mal-qaranın sayı müəyyən olunarkən bu əmsallardan istifadə olunub: inək və öküzlər – 1,0; digər iribuynuzlu mal-qara – 0,6; qoyun və keçilər – 0,1; donuz – 0,3; quşlar – 0,02.

hesabı ilə ət istehsalının həcmi 2005-2009-cu illər ərzində demək olar ki, dəyişməz qalıb və təxminən 55 kq təşkil edib. Həmin dövrdə 1 südlük inəyə düşən süd istehsalının həcmində də ciddi dəyişiklik baş verməyib və təxminən 1100 kq ətrafında sabitləşib⁷⁴.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal-ixracı sahəsində vəziyyət Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalatçısı hesab olunur. Son illərin xarici ticarət statistikasının təhlili göstərir ki, ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalı anoloji məhsulların ixracını əhəmiyyətli dərəcədə üstəlidir. Məsələn, 2008-ci ildə ölkəyə 1,131 milyard dollarlıq kənd təsərrüfatı məhsulu idxal olunduğu halda, həmin məhsulların ixracı bundan 2,2 dəfə az – 530 milyon dollar təşkil edib. Eləcə də 2010-cu ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalı 2008-ci illə müqayisədə təxminən 100 milyon dollar və ya 9% artaraq 1,233 milyard dollara çatdığı halda, ixrac 593,3 milyon dollar olub. Ötən il Azərbaycanın kənd təsərrüfatı idxalında əsas pay aşağıdakı məhsullara məxsus olub:

- *Buğda və digər dənli bitkilər - 26% (316 milyon dollar);*
- *Tütün və tütün məmulatları – 18,5% (228,3 milyon dollar);*
- *Şəkər və qənnadı məmulatları- 17% (208,3 milyon dollar);*
- *Qəhvə və çay – 4% (48,9 milyon dollar).*

Ayrı ayrılıqda yerdə qalan idxal məhsullarının ümumi idxalda payı 3%-dən çox deyil. İxrac olunan kənd təsərrüfatı məhsulları içərisində isə əsas pay heyvan və bitki mənşəli yağlarına məxsusdur. 2010-cu ildə həmin məhsulların ümumi kənd təsərrüfatı ixracında payı aşağıdakı kimi olub:

- *Bitkidən hasil olunan piy və yağlar - 14,8% (87,6 milyon dollar);*
- *Xam günəbaxan yağı – 7,5% (44,6 milyon dollar);*
- *Xam qarğıdalı yağı - 3,7% (21,9 milyon dollar);*
- *Digər heyvan və bitki mənşəli yağlar - 5,6% (33,4 milyon dollar).*

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı ticarətində, xüsusilə də ixracda əsas tərəfdaşları MDB ölkələridir. Belə ki, 2010-cu ildə bu məhsullar üzrə ixracın 87%-i (512 milyon dolları), idxalın isə 53,4%-i (657 milyon dolları) bu dövlətlərin payına düşüb.

Kənd təsərrüfatının istehsal vasitələri ilə təchizatının hazırkı durumu. Aqrar sektorun texnoloji modernləşdirilməsi bu sferada məhsuldarlığın artımının və intensiv istehsal vasitələrinin tətbiqinin başlıca şərtidir. Odur ki, kənd təsərrüfatının yeni nəsl texnika ilə təchizatı hökumətin əsas prioritetlərindən biridir.

Azərbaycanda aqrar sektorun texnologiya-maşın təminatı səviyyəsi olduqca aşağıdır. Bitkiçilik sferası demək olar ki, ekstensiv üsullarla inkişaf edir. Burada elmin və texnoloji innovasiyanın qabaqcıl nailiyyətlərindən istifadə olunmur, istehsalın səmərəliliyini artırmaq üçün zəruri şərt olan mineral gübrələmə məhdud həcmdə tətbiq olunur (dünyada optimal göstərici kimi hər hektara ildə 220-250 kq qəbul olunur, Azərbaycanda faktiki göstərici 15 kq təşkil edir), yüksək keyfiyyətli toxumlardan

⁷⁴ www.azstat.org

istifadənin, xəstəliklərə və ziyanvericilərə qarşı bitki mühafizəsi tədbirlərinin real miqyasını və nəticələrini əks etdirən rəsmi hesabatlarla rast gəlmək mümkün deyil.

Eyni vəziyyət heyvandarlıqda da mövcuddur. Ət və süd istehsalının 95%-ə qədəri ailə təsərrüfatlarında istehsal olunur, belə təsərrüfatlarda isə hər hansı mexanikləşmiş vasitələrdən istifadə olunmur.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ən müasir texnoloji innovasiyalar kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın ekstensiv istehsala nisbətən orta hesabla 4-5 dəfə yüksək olmasını təmin edir. Amma məhsuldarlıq arasında bu cür fərqə o zaman nail olmaq mümkündür ki, bitkiçilikdə bir fermer təsərrüfatı üzrə becərilən əkin sahələrinin həcmi azı 300-350 ha sahə, südlük heyvandarlıq kompleksində isə minimum 50 baş inək təşkil etsin.

Əslində hökumət innovativ modernləşdirmə üçün konkret strateji məqsəd də müəyyənləşdirə bilər: yaxın 10 ildə aqrar istehsalda məhsuldarlığın orta dünya göstəricisinə çatdırılması. Bunun üçün aqrar innovasiyaların öyrənilməsi və tətbiqi ilə məşğul olan özəl xidmətlərin yaradılması və fəaliyyəti stimullaşdırılmalıdır.

3.2. Effektivlik göstəriciləri və mövcud siyasət alətləri əsasında Azərbaycanda aqrar sektorun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Hökumətin istənilən sahə, eləcə də aqrar sektorla bağlı siyasətinin obyektiv qiymətləndirilməsi effektivlik göstəriciləri əsasında həyata keçirilə bilər. Beynəlxalq təcrübədə «effektivlik» anlayışı 2 meyar əsasında ölçülür: **(i) Hökumətin həyata keçirdiyi siyasətin yekunu olaraq əldə olunan nəticələr onun planladığı hədəflərə nə dərəcədə uyğundur (bu «nəticəlilik» anlayışını ehtiva edir).** Məsələn, hansısa ölkədə hökumət heyvandarlıq sektorunun inkişafına nail olmaq üçün qarşıdakı 5 ildə bu sahəyə subsidiya şəklində 1 milyard dollar məbləğində büdcə vəsaiti yönəltməyi planlaşdırır. Hökumət nəzərdə tutur ki, bu dəstək müqabilində ölkədə adambaşına ət istehsalı 25 kiloqramdan 35 kiloqrama, süd istehsalı 250 kiloqramdan 300 kiloqrama çatdırılacaq. Yaxud hökumət torpaqların keyfiyyətinin artırılması və toxumçuluğun inkişafı sayəsində növbəti 5 il ərzində buğdanın məhsuldarlığının hər hektar üçün 2 tondan 4 tona artırılmasını planlaşdırır; **(ii) Hökumətin hədəfə aldığı siyasətin həyata keçirilməsi üçün mövcud resurslardan nə dərəcədə səmərəli istifadə olunur (bu «səmərəlilik» anlayışını ehtiva edir və resurslardan, məsələn, büdcə xərclərindən istifadənin minimallaşdırılmasını nəzərdə tutur).** Məsələn, hökumət kənd təsərrüfatı texnikasının alınması zamanı qərar qəbul edərkən bir neçə alternativini nəzərdən keçirir və mümkün olan ən aşağı qiymətlə, ən yüksək keyfiyyətə, monofunksiyalı (eyni vaxtda bir neçə funksiyanı yerinə yetirən) texnikaların alınmasına kənd təsərrüfatı texnikasının ölkəyə gətirilməsinə nail olur.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində dövlət qurumlarının fəaliyyəti orta və uzunmüddətli strateji planlaşdırmaya, məqsədli sahə proqramlarına, fəaliyyətin nəticələrini dəqiq ölçməyə imkan verən hədəf göstəricilərinə, həmçinin büdcə xərcləmələri nəticəyə əsaslanan büdcə proqramlarına, konkret sahələrə məsul olan nazirliklərin hər birinin ayrı-ayrılıqda parlament qarşısında müntəzəm hesabatlılığına söykəndiyindən həmin ölkələrdə istər hökumət, istərsə də cəmiyyət siyasi hakimiyyətin

iqtisadi (həmçinin aqrar) siyasətin nəticəliliyini və səmərəliliyini asanlıqla qiymətləndirə bilər. Azərbaycanda bu mexanizmlərdən heç biri yoxdur. Məsələn. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə dövlət büdcəsindən vəsaitin ayrılması bu qurumun hazırladığı strateji plana (bu planda Nazirliyin cari maliyyə ili və qarşıdakı 3-5 il üzrə strateji hədəfləri, həmin hədəflər üzrə fəaliyyət istiqamətləri, hər bir istiqamət üzrə konkret fəaliyyət növləri, həmin fəaliyyətlərin hər birinə müəyyəsərlik dərəcəsini ölçmək üçün kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri, hər bir fəaliyyətə yetişmək üçün tələb olunan maliyyə resurslarının həcmi və s. əks olunmalıdır) əsaslanmır, Nazirlik məqsədli sahə proqramlarına (məsələn, ölkədə ətlik heyvandarlığın, südlük maldarlığın, pambıqçılığın, üzümçülüyn və s. sahələrin hər birinin inkişafını nəzərdə tutuan 3-5 illik sahə proqramları) malik deyil, Nazirliyin uzunmüddətli (10-20 illik) dövrə ölkənin aqrar sektorunun perspektivinə baxışlarını əks etdirən dəqiq işlənmiş strategiya sənədi yoxdur (bu sənəddə aqrar sektorun inkişafı üzrə seçilmiş hədəflər, həmin hədəflərin hər biri üzrə ölkənin üstünlükləri və imkanları, inkişaf üçün risklər və zəif nöqtələr əks olunmalıdır).

Belə şəraitdə Azərbaycanda hökumətin aqrar sektorun effektivliyini qiymətləndirmək son dərəcə mürəkkəbləşir. Yuxarıda sadalanan yanaşmaları nəzərə alaraq tədqiqat çərçivəsində kənd təsərrüfatı siyasətinin effektivliyini dəyərləndirməyə imkan verən göstəricilər sistemi işlənilib hazırlanıb. Bu sistem istər rəsmi strukturlar, istərsə də Azərbaycanda aqrar sektorun durumuna dair müstəqil araşdırma apararı tədqiqatçılar üçün faydalı ola bilər.

Aqrar siyasətin effektivliyi göstəriciləri müxtəlif meyarlara əsaslanan iki qrupda təsnifləşdirilib: dolayı və birbaşa göstəricilər.

Aqrar siyasətin effektivliyini qiymətləndirmək üçün dolayı göstəricilər bilavasitə aqrar siyasət alətlərini deyil, bu siyasətin aralıq və son nəticələri kimi aşağıdakıları qiymətləndirməyə imkan verəcək: (i) aqrar sektorun müxtəlif seqmentlərində kənd təsərrüfatı istehsalının vəziyyətini; (ii) kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili tələbatı ödəmə səviyyəsini; (iii) yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac qabiliyyətliliyini; (iv) aqrar sektorun mütərəqqi istehsal vasitələri, ilk növbədə qabaqcıl texniki-texnoloji vasitələri, yüksək reproduksiya toxum və tinglər, mineral gübrələr, yüksək məhsuldarlıqlı cins mal-qara və quş növləri ilə təchizatı səviyyəsini; (v) kənd təsərrüfatı torpaqlarının keyfiyyətinə nəzarətin vəziyyətini, həmin torpaqlardan istifadə səviyyəsini və onların meliorativ vəziyyətini; (vi) kənd təsərrüfatında müxtəlif sahələr üzrə məhsuldarlığın səviyyəsini; (vii) kənd təsərrüfatı istehsalçılarının məsləhət-informasiya xidmətlərinə tələbatının ödənmə səviyyəsi.

Aqrar siyasətin effektivliyini qiymətləndirmək üçün birbaşa göstəricilər isə bilavasitə aqrar siyasət alətlərinin təsirliliyi və nəticələrə təsiri baxımından aşağıdakıları qiymətləndirməyə imkan verir: (i) aqrar siyasətin şəffaflığını; (ii) təbii-coğrafi və sahəvi xüsusiyyətlərdən asılı olaraq differensial aqrar siyasət alətlərinin mövcudluğunu; (iii) bütün istehsalçılara münasibətdə aqrar siyasətin ədalətliliyini; (iv) daxili və xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə reaksiya baxımından (məsələn, iqlim dəyişikliyi ilə bağlı) aqrar siyasətin çevikliyi; (v) bütün fermerlərin eyni səviyyədə kredit resurslarına çıxış imkanlarının mövcudluğunu; (vi) kənd təsərrüfatı məhsullarını tam emal edə biləcək gücdə emal şəbəkəsinin, əlverişli satış imkanlarının və marketinq şəbəkəsinin mövcudluğunu ölçməyə imkan verəcək.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalının təxminən 95%-i kiçik ölçülü (orta hesabla 1,5-2 hektar torpağı olan) ailə kəndli təsərrüfatları tərəfindən istehsal

edildiyindən, hökumətin aqrar siyasətinin hədəfində məhz xırda təsərrüfatlar dayanmalıdır. Lakin konkret səmərəlilik indikatorları üzrə qiymətləndirmə aparmaqla bu siyasətin nə dərəcədə effektiv olması haqda daha obyektiv nəticə əldə etmək olar.

Konkret göstəricilər üzrə qiymətləndirmə aqrar sektorun vəziyyətinə dair aşağıdakı mənzərəni ortaya qoyur:

(1) Kənd təsərrüfatı məhsullarının (bitkiçilikdə meyvə, tərəvəz, bostan məhsulları, texniki bitkilər və s., heyvandarlıqda isə ət, süd və süd məhsulları, yumurta və s. məhsullar üzrə) real artım tempi. Bu indikator natural göstəricilər (ton, sentner, baş, ədəd və s.) əsasında hesabat ilində məhsul istehsalının həcmnin əvvəlki dövrlə müqayisədə necə dəyişdiyini göstərir. Məsələn, 2009-cu ildə 1,0 milyon ton, 2010-cu ildə isə 1,2 milyon ton taxıl istehsal olunubsa, deməli real artım 20% təşkil edir. Beynəlxalq təcrübədə aqrar sektorda real artımının o səviyyəsi məqbul hesab olunur ki, həmin səviyyə əhalinin sayının artım tempini orta hesabla 2-3 dəfə üstələyir, ölkənin ixrac imkanlarını genişləndirir, ərzaq idxalından asılılığını azaldır. 2005-2009-cu illərdə aqrar sektorda natural ifadədə məhsul həcmnin orta illik artımı 2,0%, əhali artımı 1,4% təşkil edib. Artımın bu səviyyəsi ölkənin ərzaq idxalından asılılığının azalmasına və aqrar məhsulların ixracının artımına səbəb olduğunu söyləmək mümkündür. *Əvvəla*, göründüyü kimi, məhsul istehsalının orta illik artım tempi artan əhalinin tələbatını qarşılamaq üçün yetərli deyil. *Digər tərəfdən*, rəsmi statistika ən vacib kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə istehsalın real artımının baş verdiyini bəyan etsə də, məhz həmin məhsullar üzrə idxalın kəskin artımı, ixracın isə azalması qeydə alınıb. Aşağıdakı cədvələ diqqət yetirdikdə bu tendensiya aydın görünür:

Bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının natural ifadədə istehsal, idxal və ixracına dair göstəricilər⁷⁵

Cədvəl 1

Məhsulun adı	İstehsal, min tonla			İdxal, min tonla			İxrac, min tonla		
	2008	2009	Artım (+), azalıb (-)	2008	2009	Artım (+), azalıb (-)	2008	2009	Artım (+), azalıb (-)
Kərə yağı	14,1	21,0	+ 7,1	2,6	8,2	+ 5,6	0	0	0
Süd istehsalı	1382	1536	+ 154,4	28,3	33,2	+ 5,1	0,127	0,14	- 0,013
Kök	7.4	8.9	+ 1,5	0.44	7.7	+ 7,3	2.1	0.455	1,6
Portağal	0.596	0.800	+ 0,204	1.8	11.8	+ 10,0	0	0	0
Mandarin	12.6	15.6	+ 3,0	0.968	10.1	+ 9,3	13.6	11.6	- 2,0
Təzə üzüm	115.8	129.5	+ 13,7	0.498	3.3	+ 2,8	0.313	0.24	- 0,073
Alma	205	211,7	6,7	2.2	20.9	+ 18,7	122.5	42.1	- 80,4

Cədvəldən göründüyü kimi, 2008-2010-cu illər ərzində təqdim olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında artım müşahidə olunduğu halda, həmin məhsulların xarici bazarlara ixracında azalmalar, idxalında isə artımlar qeydə alınıb. Bu o

⁷⁵ Cədvəlin bütün məlumatları DSK-nın "Azərbaycanın kənd təsərrüfatı -2011" nəşrindən və Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatları əsasında hazırlanmış əmtəələrin idxal və ixracına dair 2008-2010-cu illər üzrə göstəricilərdən istifadə olunub

deməkdir ki, Azərbaycanda bu məhsullar üzrə orta illik real artım tempi məqbul həddə deyil. Başqa bir hipoteza budur ki, istehsal artımı ilə paralel idxal artmaqda, ixrac azalmaqla davam edirsə, bu rəsmi statistikanın istehsal göstəricilərini şişirtməyə meyilli olduğunu göstərir.

(2) Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının səviyyəsi. Bu indikator kənd təsərrüfatında yaranan ÜDM-nin dəyər ifadəsində həcmnin aqrar sektorda məşğul olan əhalinin sayına bölünməsi yolu ilə hesablanır. Göstərici kənd təsərrüfatı sektorunda çalışan işçi qüvvəsinin əməyinin nə dərəcədə səmərəli olduğunu qiymətləndirməyə imkan verir. Dünyanın bir çox ölkələrində (məs., Niderland və ABŞ-da) həmin göstəricinin səviyyəsi 100 min ABŞ dollarını ötdüyü halda, Azərbaycanda son illər 1500-1700 dollar civarında dəyişilib. Hökumətin heç bir proqramında bütövlükdə kənd təsərrüfatında və onun ayrı-ayrı sahələrində əmək məhsuldarlığının artımının zərurətinə, bu artımın hansı zaman çərçivəsində hansı səviyyəyədək yüksəldilməsinin mümkünlüyünə ümumiyyətlə toxunulmur.

(3) Kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq səviyyəsi. Bu indikator aqrar sektorun nə dərəcədə intensiv texnologiyalar əsasında inkişaf etdiyini qiymətləndirməyə imkan verir. Bitkiçilikdə məhsuldarlıq əldə olunan məhsulun becərilən sahəyə bölünməsi yolu ilə müəyyən olunur və 1 hektar sahəyə düşən məhsul həcmi göstərir. Heyvandarlıqda məhsuldarlıq belə müəyyən olunur: 1 südlük inəkdən il ərzində sağılan südün həcmi; 1 şərti baş mala düşən kəsilən ətin həcmi; 1 quşa il ərzində düşən yumurtaların sayı; 1 qoyuna düşən yunun həcmi və s. Bu göstərici aqrar sektorun nə dərəcədə intensiv yolla - qabaqcıl elmi və texniki-texnoloji üsullar, yüksək məhsuldarlıqlı bitki sortları və heyvan cinsləri əsasında inkişaf etdirildiyini qiymətləndirməyə imkan verir. Məsələn, hazırda dünyada buğdanın ən yüksək məhsuldarlığı 7,5-8,0 ton (Azərbaycanda 2,5 ton), kartofun məhsuldarlığı 40-45 ton (Azərbaycanda 15 ton), tərəvəzin orta məhsuldarlığı 40-45 ton (Azərbaycanda 15 ton), bir inəkdən sağılan süd 8-9 min kq (Azərbaycanda 1,2 min kq), bir şərti baş mal-qara hesabı ilə kəsilmiş ət 180-220 kq (Azərbaycanda 60-65 kq) təşkil edir.

Hökumət intensiv kənd təsərrüfatı inkişafına nail olmağı öz hədəfləri sırasına daxil etməyib və bu hökumətin qəbul etdiyi son proqramlardan aydın görünür. Məsələn, «2008—2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı»nda yalnız dənli bitkilərin məhsuldarlığını hər hektar üçün hazırkı 2,6 tondan 3,2 tona çatdırmağı hədəf kimi seçib. Yerdə qalan 10 hədəf üzrə məhsul istehsalının artımı hədəflənsə də, onlardan heç biri üzrə məhsuldarlığın artımı bəyan edilməyib. Məsələn, ət və süd istehsalının 1,5-2 dəfəyədək artımı qeyd olunur, amma bu nəticəyə heyvanların say artımı, yoxsa mal-qaranın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması sayəsində nail olunacağı qeyd olunmur. Yem bitkilərinin və şəkər çuğundurunun əkin sahələrinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması vurğulanır, amma bu sahələrdə məhsuldarlığın indiki səviyyəsinin hansı həddədək dəyişəcəyi qeyri-müəyyən olaraq qalır.

(4) Heyvanların balavermə əmsalı. Bu nəslvermə yaşında olan hər 100 baş dişi heyvana diri doğulan balaların sayı ilə müəyyən edilir. Göstərici ölkənin heyvandarlıq kompleksində qısırlığın yayılma səviyyəsini, həmçinin ölkənin veterinar sisteminin qısırlıqla nə dərəcədə effektiv mübarizə aparmaq imkanında olduğunu qiymətləndirməyə imkan verir. Məsələn, dünyada iribuynuzlu mal-qara üçün ən yaxşı göstərici 90-92 baş bala hesab olunur. Azərbaycanda belə göstərici hesablanmır.

(5) Ölkənin heyvandarlıq kompleksinin yüksək məhsuldarlıqlı cins mal-qara ilə əhatə səviyyəsi. Bu göstərici yüksək məhsuldarlıqlı iri buynuzlu südlük (ildə orta hesabla 6500-7000 kq süd sağılan) və ətlik (kəsilən anda diri çəkisi orta hesabla 500-550 kq təşkil edən) mal-qaranın iri buynuzlu mal-qaranın ümumi sayına faizlə nisbəti kimi müəyyən olunur. Dünyada «ən yaxşı göstərici» sayılan səviyyə 90%-dən az deyil (məs., Fransa və Niderland) ətrafındadır. Azərbaycanda belə göstərici hesablanmır. Azərbaycan hökuməti 50%-i dövlət büdcəsindən ödənmək şərtilə fermerlər üçün xaricdən ətlik və südlük cins mal-qara alınmasını davam etdirir. 2009-2010-cu illərdə hökumət Almaniya və Avstriyadan 1670 baş simmental, şves və holştin friz cinsli damazlıq heyvanlar gətirərək ölkənin 34 rayonu ərazisində paylaşıdırıb. Bundan əlavə, xaricdən gətirilmiş xüsusi maylanma tədbirləri hesabına ölkədə mal-qaranın tərkibinin dəyişdirilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir⁷⁶.

Lakin hələlik hökumətin bu siyasətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək həm erkəndir (proses yeni başladığından), həm də bu tədbirlər dəqiq hədəflərə, eyni zamanda bəlli zaman çərçivəsində nəticələri ölçməyə imkan verən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə əsaslanan sahə proqramı əsasında gerçəkləşdirilmir. Bu cür proqramlar vasitəsilə hökumət özü üçün aşağıdakı ölçüləbilən hədəfləri müəyyən etməli idi:

- *Yaxın 5-10 ildə ölkədə südlük və ətlik mal-qaranın say nisbəti necə dəyişəcək;*
- *Mal-qaranın ümumi sayında cins heyvanların payının hazırkı səviyyəsi hansı həddədək dəyişəcək;*
- *Ətlik mal-qaranın orta hesabla diri və kəsilmiş çəkisinin hazırkı səviyyəsi hansı həddədək dəyişəcək;*
- *İl ərzində bir südlük inəyə düşən sağılan südün həcmnin hazırkı səviyyəsi hansı həddədək dəyişəcək;*
- *İxtisaslaşmış damazlıq təsərrüfatlarında yetişdirilən cins düyə və öküzlərin sayı hansı səviyyəyədək artacaq;*
- *Ölkədə adambaşına ət və süd istehlakının hazırkı səviyyəsi hansı həddədək dəyişəcək;*
- *Azərbaycandan ət və ət məhsulları, süd və süd məhsullarının ixracı nə qədər artacaq, idxaldan asılılıq hansı həddədək azalacaq;*
- *Otlaq vasitəsilə yaşıl yemin və proteinlərlə zəngin yüksək keyfiyyətli qarışıq yemlərin mal-qaranın ümumi qidasında nisbətinin hazırkı səviyyəsi hansı həddədək dəyişəcək (inkişaf etmiş ölkələrdə bu nisbət orta hesabla 40-60% aralığındadır);*
- *Bir baş mal-qaranın gün ərzində qəbul etdiyi qida istehlakı normasının hazırkı səviyyəsi hansı həddədək dəyişəcək. Tədqiqatçılar hesab edir ki, 1 kq ət istehsalını təmin etmək üçün hər kq ət hesabı ilə ölkədə ən azı 6-7 kq taxıl mənşəli yem*

⁷⁶ <http://www.aqrolizinq.com/?id=10&lang=1>

*istehsalına nail olmaq lazımdır*⁷⁷. Məsələn, Azərbaycanada əhalinin optimal səviyyədə (adambaşına ildə 65-70 kq) ət və ət məhsulları istehsalına (450-500 min ton) nail olmaq üçün, əzi 2,5-3 milyon ton yem istehsalına nail olmaq tələb olunur;

- *İxtisaslaşmış orta ölçülü (50-100 başlıq) süd fermalarında bəslənən südlük malların sayının ümumi sayda xüsusi çəkisi hansı həddədək dəyişəcək;*

Yuxarıda təqdim olunan indikator əsasında hökumətin aqrar sektorda «cinsləşdirmə» siyasətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün məhz bu cür ölçüləbilən göstəricilərə əsaslanan yaxşı işlənmiş hökumət proqramı olmalıdır.

Azərbaycanla oxşar proqramı həyata keçirən qonşu Qazaxstanda aqrar sahənin nüfuzlu tədqiqatçıları hökumətin xaricdən mala-qara gətirmək hesabına «cinsləşdirmə» siyasətini kəskin tənqid edirlər. Məsələn, Qazaxstan Elmlər Akademiyasının üzvü, kənd təsərrüfatı elmləri doktoru Kopmaxambet Elemesov «Kazaxstanskaya Pravda» qəzetinin 24 dekabr 2010-cu il tarixli sayında dərc olunan məqaləsində yazır: «Xaricdən gətirilən cins inəklər hər gün ən azı 20%-i xam protein tərkibli 40% konsentratlı qarışıq yem qəbul etməlidir. Ölkədə bunu təmin edəcək imkana malik nə qədər maldarlıq kompleksi var?. Kənardan cins heyvanların gətirilməsi ölkədəki mövcud mal-qara nəslinin genetik potensialını yaxşılaşdırmaq məqsədi güdür. Amma nəzərə alın ki, heyvanlar uzaq məsafədən gətirilərkən stressə dözə, bəzən yerli şəraitə uyğunlaşa bilmir və tələf olur. Məsələn, Rusiyada kənardan alınmış 105 min baş cins mal-qaranın 1 il sonra cəmi 36%-i qalmışdı. Kanadalı ekspertlər qeyd edir ki, MDB ölkələrində xaricdən diri mal-qara idxalı qeyri-mütəşəkkil və savadsız formada həyata keçirilir. 4-5 min dollar dəyərində iri heyvanlar almaqdansa, 1,5-1,9 min dollarlıq bala heyvanların alınması və damazlıq təsərrüfatlarında düyə həddinədək saxlanılaraq fermerlərə satılması daha yaxşı variantdır. Cins tərkibinin dəyişməsi bilavasitə ana heyvandan asılıdır. Ona görə də cins düyələrin yetişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Başqa bir səmərəli yol yüksək məhsuldarlıqlı heyvanlardan alınmış embriyonların genişmiqyaslı tətbiqinə nail olmaqdır. Özü də bu heyvanlar 3-4 baş inək saxlamaq imkanına malik ailə təsərrüfatlarına yox, resurslarını bir araya gətirmiş kooperativlərə verilməlidir»⁷⁸. Qazaxstan hökuməti 5 il ərzində ölkəyə 72 min baş cins mal alıb gətirmək barədə qərar qəbul edib.

Qeyd edək ki, Azərbaycan hökuməti heyvanların saxlanma xərclərini kompensasiya etmək üçün subsidiya mexanizmi tətbiq etmir. Halbuki, məsələn, Avropa Birliyi ölkələrində ətlik hevdandarıqla məşğul olan fermerlərin istehsal xərclərinin 30%-dən 90%-dək olan hissəsi məhz dövlət tərəfindən ödənilir⁷⁹. Oxşar subsidiyalama mexanizmi südcülük təsərrüfatları üçün də tətbiq olunur.

(6) Aqrar-sənaye kompleksi məhsullarının xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətliliyi əmsalı. Bu indikator xarici bazarlarda satılan yerli kənd təsərrüfatı xammalının və emal məhsullarının natural həcmnin ölkədə istehsal olunan anoloji məhsulların həcminə faizlə nisbəti kimi hesablanır. Dünyada bu sahədə ən yüksək göstərici 75%-dir (Niderland). Tədqiqat çərçivəsində aparılan qiymətləndirmələr göstərir

⁷⁷ "Razvitie məsnoqo skotovodstva Rossii na 2009 - 2012 qodı" Otralevaə üleleəə proqramm

⁷⁸ <http://www.kt.kz/?lang=rus&uin=1133168976&chapter=1153529936>

⁷⁹ "Razvitie məsnoqo skotovodstva Rossii na 2009 - 2012 qodı" Otralevaə üleleəə proqramm

ki, Azərbaycanda hazırda bu göstərici 10%-dən də azdır. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar, eləcə də hökumət strukturları son illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ixrac potensialının araşdırılması üzrə müxtəlif tədqiqatlar aparıblar. Həmin tədqiqatların nəticələrinə görə, Azərbaycanda xarici bazarlarda rəqabət aparmaq imkanı olan, həmçinin idxalı əvəzləyə biləcək çoxlu sayda kənd təsərrüfatı məhsulları var. Məsələn, Dünya Bankının 2006-cı ildə apardığı «Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatındakı Müqayisəli Üstünlüklərinin Gerçəkləşdirilməsi» adlı tədqiqatda qeyd olunur: «Meyvə, tərəvəz və süd məhsulları kimi yüksək dəyərli kənd təsərrüfatı məhsulları üçün münasib təbii şəraitə malik olması, Azərbaycan üçün böyük üstünlükdür. Onun əlverişli iqlimi və torpaqları, sitrus meyvələrindən bərk meyvələrə qədər geniş çeşidli məhsullar istehsal etməyə imkan verir. Meyvə və tərəvəzlər bir çox regionda istehsal olunur. Həm yerli, həm də ixrac bazarları, eləcə də emal üçün məhsullar, şimaldan cənuba qədər uzanan xətt boyunca – şimalda Quba və Xaçmazdan cənubda Astaraya qədər olan ərazidən təchiz olunur. Heyvandarlıq və süd istehsalı üçün də əlverişli (ən azı qonşu İran və Türkiyədəki qədər əlverişli) təbii şərait mövcuddur və tələb olunan bütün növ yemləri (yaşıl ot, saman, qarğıdalı) istehsal etmək mümkündür. Gördüyümüz kimi, MT-lər və süd məhsullarının Azərbaycanda istehsalı stabilləşmiş və artmağa başlamışdır. Azərbaycanın zəngin florası da gəlirli tibbi və ənənəvi yağ bitkiləri sektorunun yaradılmasına imkan verir»⁸⁰. Dünya Bankı hesablamaları müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsinə əsaslanır və tədqiqat aparılan dövrdə araşdırma obyektini kimi seçilən bir sıra məhsulların ölkədaxili dəyəri xarici bazar qiymətlərindən 40-60% aşağı olmuşdu.

ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyinin dəstəyilə 2009-cu ildə hazırlanan «Azərbaycanın Daxili Resurs Dəyərinin Təhlili» adlı Hesabatda da maliyyə və iqtisadi gəlirlilik göstəriciləri əsasında ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ölkənin müqayisəli üstünlüyü araşdırılıb. Hesabat müəlliflərinin yanaşmasına görə, əgər hər hansı məhsul dövlət dəstəyi (məs., birbaşa subsidiya) olmadan qazanc gətirmirsə, deməli o maliyyə baxımından gəlirlidir, amma iqtisadi baxımdan həmin məhsul üzrə ziyan var. Bu tədqiqatın müəllifləri də araşdırma nəticəsində bu qənaətə gəlib ki, Azərbaycan bir sıra meyvə (alma, xurma, gilə, nar), alma və nar şirəsi, faraş kartof, fındıq, feyxoa, kivi, istixana şəraitdə yerləşən pomidor və xiyar müqayisəli üstünlüyə malikdir⁸¹.

«Daxili Resurs Dəyəri» anlayışının mahiyyəti budur ki, məhsulun əldə olunmasına daxilə çəkilən xərc xaricdə satıldığından nə qədər az olarsa, ölkənin həmin məhsul üzrə müqayisəli üstünlüyü də bir o qədər yüksək olur. Nəzəri yanaşmaya görə, əgər istənilən məhsul üzrə Daxili Resurs Dəyəri 1-dən böyükdürsə, bu «müqayisəli əlverişsizliyi», 1-dən kiçikdirsə «müqayisəli üstünlüyü» ifadə edir. Məsələn, almanın hər kiloqramı daxilə 1 dollar başa gəlirdi halda, xaricdə 2 dollara satılırsa, bu halda Daxili Resurs Dəyəri 0,50-dir (1/2) və müqayisəli üstünlük var. Mahiyətə bu David Rikardodan başlayaraq müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən irəli sürülmüş “Müqayisəli Üstünlük Nəzəriyyəsi” yanaşmasıdır – başqaları ilə müqayisədə nə qədər az xərclə məhsul istehsal edə bilsən, müxtəlif bazarlarda daha əlverişli durumda olacaqsan.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunun kreditləşməsinə həyata keçirən Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu da müxtəlif xarici ticarət nəzəriyyələri əsasında ayrı-

⁸⁰ «Azerbaijan: Agricultural Markets Study. Realizing Azerbaijan's Comparative Advantages in Agriculture». www.worldbank.org

⁸¹ USAID. Özel Sektorun Rəqabətliyiinin Gücləndirilməsi Proqramı. «Azərbaycanın Daxili Resurs Dəyərinin Təhlili»

ayrı kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac qabiliyyətliliyini qiymətləndirib⁸². Fondun mütəxəssisləri Xalis İxrac İndeksi (Xİİ) və Balassa indeksi əsasında bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac qabiliyyətliliyini və müqayisəli üstünlüyünü hesablayıb. Xİİ-nin mahiyyəti budur ki, ölkənin hər hansı mal üzrə ixracı idxalını üstələyirsə, deməli həmin məhsul üzrə müqayisəli üstünlük mövcuddur. Məsələn, son 5 ildə Azərbaycanın alma ixracı həmin məhsulun idxal həcmi 2 dəfə üstələyib, amma üzüm ixracı onun idxalından 10-12 dəfə az olub. Xİİ-nin mahiyyətdindən çıxış etdikdə, alma üzrə müqayisəli üstünlük, üzüm üzrə müqayisəli əlverişsizlik mövcuddur. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu bu indeks əsasında 2003-2007-ci illərin məlumatları əsasında apardığı hesablamaların nəticələrinə görə, Azərbaycan kartof, təzə tərəvəz və meyvə, çay, biyan kökü, şəkər çuğunduru, meyvə-tərəvəz şirələri üzrə müqayisəli üstünlüyə malikdir. Fondun Balassa indeksi əsasında apardığı qiymətləndirmələrə görə isə Azərbaycanın xarici ticarət tərəfdaşları qarşısında meyvə-tərəvəzdən savayı, heyvan və bitki mənşəli yağlar, çay, qənnadı məmulatları, tütün kimi kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə də müqayisəli üstünlüyü vardır. Balassa indeksinin mahiyyəti budur ki, hər hansı malın ölkənin ümumi ixracında payı bu ölkənin həmin mal üzrə dünyanın məcmu ixracındakı payından daha böyükdürsə, deməli ölkənin tədqiqat obyektini kimi seçilmiş məhsul üzrə müqayisəli üstünlüyü var. Balassa indeksinin 1-dən böyük olması müqayisəli üstünlüyü, 1-dən kiçik olması müqayisəli əlverişsizliyi ifadə edir.

Amma bu tədqiqatlarda 2002-2008-ci illərin məlumatları əsasında Azərbaycanın müqayisəli üstünlüyü təsdiqlənən məhsullar üzrə axır 3 ildə - 2008-2010-cu illərdə ixrac imkanlarının daha da məhdudlaşdığı müşahidə olunub.

2005-2010-cu illərdə bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının dinamikası

Cədvəl 2

Məhsulun adı	İstehsal, min tonla				İxrac, min tonla			
	2005	2008	2009	2010	2005	2008	2009	2010
Süd istehsalı	1251	1382	1433	1536	0.172	0,127	0.23	0,14
Kartof	1084	1077	983	953.7	38.9	86,4	82.3	63,9
Pamidor	458.1	468	425	434	28.9	48,9	44.6	40,3
Baş soğan	177,4	191	169	171.6	0.497	15.4	6.1	1.1
Kələm	96,9	101,2	98.4	94.1	0.56	0.901	0.78	0.104
Kök	6,7	7.4	8.8	8.9	0	2.1	0.403	0.455
Portağal	2,3	0.596	0.755	0.800	0	0	0	0
Mandarin	19,3	12.6	15.2	15.6	6.1	13.6	12.6	11.6
Təzə üzüm	79,6	115.8	129.2	129.5	0.385	0.313	0.156	0.24
Alma	163,1	205	204.3	211,7	62,9	122.5	86.1	42.1

Cədvəldə təqdim olunan məlumatlardan aydın görünür ki, 2005-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə bu məhsulların ixrac həcmi genişlənsə də, 2008-ci illə müqayisədə 2009-2010-cu illərdə nəzərəcarpacaq azalma tendensiyası müşahidə olunub.

⁸² «Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının sahələri və iqtisadi rayonları üzrə prioritet istiqamətlər». Bakı – 2009.

Bəzi məhsulların (soğan, kələm, pamiqor, kartof) ixracındakı eniş bilavasitə istehsaldakı azalma ilə bağlı olsa da, digər qrup məhsullar üzrə eyni səbəbi söyləmək mümkün deyil. Məsələn, axır 3 ildə ölkədə alma istehsalı 6 min tondan çox artsa da, bu məhsul üzrə ixrac 80 min ton (təxminən 3 dəfə) azalıb. Oxşar vəziyyəti kök və süd ixracına da şamil etmək mümkündür. Bu vəziyyət onu göstərir ki, bəzən xarici tərəfdaşlarla müqayisədə daha əlverişli qiymət hələ klassik müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi baxımından xarici bazarlarda rəqabətə davamlılığı təmin etmək üçün kifayət deyil. Qiymət üstünlüyü bütün digər şərtlərin təmin olunduğu halda kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətliyinə zəmanət verir. Burada «digər şərtlər» dedikdə 3 vacib şərt nəzərdə tutulur:

(i) Ölkədə «Kodeks Alimentarius»un və «Heyvan mənşəli xəstəliklərin diaqnostikası, bu xəstəliklərə nəzarət və onlar barədə məlumatlandırma» üzrə Standartların (bu sənədlər Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və Ümumdünya Ərzaq Təşkilatı tərəfindən birgə təşkil olunan Beynəlxalq Komissiyanın qəbul etdiyi və kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinə təminat üzrə beynəlxalq standartlar) tələblərinə cavab verən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal olunurmu, bunun üçün beynəlxalq standartlara uyğun fitosanitar və veterinar laboratoriya şəbəkəsi mövcuddurmu, bu cür laboratoriyalar bütün regionlarda yaradılıbmı və onların xidmətlərindən istifadə bütün fermerlər üçün eyni dərəcədə əlçatandırımı? Nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür keyfiyyət şərtlərinə yalnız ÜTT-nin və ya AB-nin üzv ölkələrində hərtərəfli təminat və qarşılıqlı nəzarət mexanizmləri mövcuddur. Azərbaycan isə bu qurumlardan heç birinə üzv deyil;

(ii) Ölkədə ixracın hökumət tərəfindən dəstəklənməsi üçün zəruri infrastruktur (təşkilati, hüquqi) qurulubmu? Kənd təsərrüfatı məhsulları üçün əlverişli ixrac imkanı formalaşdırmaq üçün dünya ölkələrində çevik dövlət dəstəyi mexanizmi qurulur. Məsələn, ABŞ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nəzdində «Xarici Kənd Təsərrüfatı Xidməti » adlı struktur fəaliyyət göstərir və dünyanın 60 ölkəsində bölmələri yaradılıb. Bundan başqa, Ticarət Nazirliyinin «Kommersiya Xidməti»nin dünyanın 70-dək ölkəsində strukturları yaradılıb. Bu ölkənin «Eksimbank»ı ABŞ-dan kənd təsərrüfatı mallarının satışını təşkil edən şirkətlərə hərtərəfli dəstək verir (kreditləşdirmə, sığortalama, kommersiya sövdələşmələrinə zəmanət və s.). Ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını stimullaşdırmaq üçün xüsusi hökumət proqramları var. Məsələn, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nəzdində yaradılan Əmtəə-Kredit Korporasiyalarının əsas vəzifəsi ABB bankları tərəfindən ölkədən taxıl və digər ərzaq məhsullarının ixracını stimullaşdırmaq üçün kreditlərin və həmin kreditlərə görə sığortalama xidmətlərinin təqdim olunmasını təmin etməkdir. Eyni zamanda, «İxracın kreditləşdirilməsinə zəmanət Proqramı» çərçivəsində ABŞ kənd təsərrüfatı mallarını ixrac edən əcnəbi şirkətlərə 90 gündən 3 ilədək kreditlər verilir. Kanadada hökumət aqrar məhsulların ixracını asanlaşdırmaq üçün müxtəlif məhsulların ixaracatçılarının sahə assosiasiyalarını və ya ixtisaslaşmış dövlət ixrac agentliklərini formalaşdırır. Məsələn, bu ölkədə Kanada Buğda Komitəsi taxıl məhsullarının, Kanada Süd Komissiyası süd məhsullarının, Mal ətinin ixracı üzrə İstehsalçılar Assosiasiyası mal ətinin ixracı ilə məşğul olur. Bundan əlavə, Kənd Təsərrüfatı və Beynəlxalq Ticarət Nazirliklərinin birgə təşkil etdiyi Aqrar və Ərzaq məhsullarının Satış Şurası fəaliyyət göstərir. Həmin şuraya müxtəlif assosiasiyaların, kənd təsərrüfatı məsələləri üzrə ali və yerli hakimiyyət qurumlarının səlahiyyətli şəxsləri,

kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və emalı ilə məşğul olan iri şirkətlərin nümayəndələri daxildir. Hökumət öz məhsullarını xarici sərgilərdə nümayiş etdirmək istəyən fermerlərin bütün xərclərinin ən azı 50%-ni öz üzərinə götürür. Nəhayət, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi müxtəlif ölkələrin bazarlarının marketing təhlilini aparır və Kanada aqrar məhsullarının potensial satış bazarlarını fermerlərə tövsiyyə edir. Nazirlik müntəzəm olaraq ayrı-ayrı ölkələrlə bağlı hesabatlar hazırlayır⁸³.

Tədqiqat çərçivəsində Azərbaycanda aqrar sektorun, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı sahəsində mövcud problemləri araşdırmaq üçün maraq qruplarından intervülər götürülüb. Azərbaycanda fermerlərin bu cür stimullaşdırma və dəstək mexanizmlərinin yoxluğu ilə bağlı narazılıq qaldığı məqamlar öyrənilib. Onlar əsas problem kimi bunları vurğulayıb: **(a) Sərhədyanı ticarət yoxdur** – fermerlər deyirlər ki, məsələn, əvvəllər Gürcüstanla sərhəddə yerləşən “Qırmızı körpü” sərhəd ticarəti məntəqəsi fəaliyyət göstərən zaman onlar məhsullarının mühüm bir hissəsini orada sata bilirdilər. Həmin ticarət məntəqəsinin bağlanması ilə yerli bitkiçilik məhsulları istehsalçıları mühüm bir satış bazarından məhrum olublar; **(b) Ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını stimullaşdıran institut yoxdur** – Belə mexanizm kimi onlar ixrac prosedurlarının sadələşdirilməsi və sürətləndirilməsini, ixracın dövlət hesabına sığortalanmasını, güzəştli ixrac kreditlərinin verilməsini, nəqlimə itkilərinin sığortalanmasını istəyirlər. Fermerlər ümid edir ki, bu mexanizmlərin tətbiqi yerli bitkiçilik məhsullarının ixrac bazarlarını genişləndirər, fermerlərin gəlirlərini artırır və intensiv kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafına şərait yaradır; **(s) Xarici satış bazarları haqqında məlumatın əldə edilməsi son dərəcə çətin, bəzən mümkünsüzdür** – məhsul istehsalı və ixracı ilə məşğul olan fermer və sahibkarlar xarici bazarlar haqqında məlumat toplayarkən əsasən öz əlaqələrindən faydalanmalı olurlar. Qonşu ölkələrin bitkiçilik məhsulları bazarlarının durumunu tədqiq edən və zəruri informasiyaları toplu şəkildə sahibkar və fermerlərə təqdim edən ixtisaslaşdırılmış qurumların və dərgilərin, habelə məlumat-informasiya bazalarının olmaması fermer və sahibkarların informasiya xərclərini və dolğun informasiyanın olmamasından yaranan itkilərini artırır.

(iii) Malların ixracı üçün bürokratik əngəllər və ixracatçıların məhsullarını bahalaşdıran qeyri-rəsmi ixrac ödənişləri mövcuddurmu? Tədqiqat çərçivəsində Azərbaycanda aqrar sektorun, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı sahəsində mövcud problemləri araşdırmaq üçün maraq qruplarından intervülər götürülüb. Intervülərin ümumiləşdirilməsi göstərir ki, hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərini süni artıran manelər bunlardır: **(a) Rəsmi və qeyri-rəsmi ixrac prosedurlarının mürəkkəbliyi, əməliyyat müddətlərinin uzunluğu** – kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı zamanı sertifikatların (gigiyenik və uyğunluq sertifikatları, fitosanitar sertifikat və ya baytarlıq şəhadətnaməsi) hər biri üçün zəruri sənədlərin toplanması və təqdim edilməsi, sertifikatların alınması uzun müddətə, həmçinin rəsmi və qeyri-rəsmi ödənişlərə başa gəlir. Diqqət çəkən bir məqam da bundan ibarətdir ki, məhsul ixracı zamanı eyni məhsulun müxtəlif partiyaları (dəstləri) üçün bu

⁸³ «Stimulirovanie gksportnoy deatelnosti v zarubejnyx stranax i praktika podderjki gksporta v Rossii» Moskva -2007
İnstitut Gkonomiki Perexodnoqo Perioda

sertifikatlar yenidən alınmalıdır və bütün prosedurlar təkrarlanmalıdır. Bütün zəruri sənədlərin hazır olması şəraitində belə məhsulların gömrük sərhəddindən keçirilməsi zamanı sahibkarlar bir sıra süni maneələrlə üzləşirlər. Belə süni maneələrin aşılması da uzun müddət və əlavə xərclər hesabına baş verir. Bərdədə yaşayan kök istehsalçısı qeyd edir ki, 2009-cu ildə Ukraynaya kök ixracını təşkil edən sahibkarın yükü 4 günədək gömrük məntəqələrində ilişib qaldı, hər 20 ton məhsula görə gömrükdə 4000 manat ödənilirdi. Bir maşının Ukraynaya gedib çıxması 10 min manata başa gəlirdi. Belə problemlər üzündən həmin sahibkarlar bir daha gəlmədilər. Bütün bunlar, bir tərəfdən, sahibkarların əməliyyat xərclərini artırır, digər tərəfdən isə, uzun müddət yolda qalması üzündən məhsulun keyfiyyətini itirməsinə və bir hissəsinin xarab olmasına gətirib çıxarır. Bütün bu xərclər və itkilər məhsulun qiymətinə əlavə edildiyindən ölkəmizdən qonşu ölkələrə aparılan bitkiçilik məhsullarının keyfiyyəti və qiymətləri digər ölkələrdən həmin bazarlara gətirilən oxşar məhsullarla rəqabətə davam gətirə bilmir: onların daha keyfiyyətli məhsulları daha ucuz satılır. Bu zaman xarici bazarlarda da məhsulun zəif satılması əlavə itkilərə gətirib çıxarır. Məsələn, Qubada yaşayan alma istehsalçısı bildirir ki, Moldova Rusiyaya Ukrayna vasitəsilə daxil olur, amma Azərbaycanın Rusiya ilə birbaşa sərhəddi var. Bununla belə, qeyri-rəsmi ödənişlər və daşımaların əlverişsiz təşkili səbəbindən Moldovadan gətirilən alma Azərbaycanın məhsulundan ən azı 20-25% ucuz olur; **(b) Nəqləmə maneələri** – bu istiqamətdə də sahibkarların üzləşdikləri çətinlikləri 2 qrupa bölmək olar: i) ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə ixtisaslaşdırılmış nəqləmə vasitələrinin yoxluğu – bu üzəndən əksər hallarda məhsullar ümumi yük maşınları və yük vaqonları ilə daşınır ki, bu da məhsulların keyfiyyətini azaldır, itkiləri artırır; ii) nəqləmədə yaradılan süni maneələr – bu, nəqləmə və daşınma xidmətlərinin inhisara alınması ilə bağlıdır. Alma istehsalçıları bildirir ki, onların məhsullarının avtomobil nəqliyyatı ilə deyil, dəmir yolu ilə daşınmasına şərait yarıdır. Bunda məqsəd dövlətin inhisarında olan dəmir yol nəqliyyatının dövryyəsinə və gəlirlərini artırmaqdır. Avtomobil nəqliyyatının başlıca üstünlüyü odur ki, məhsulu birbaşa sahədən qəbul edir və daha qısa müddətə satış nöqtəsinə çatdırır. Dəmir yol nəqliyyatında isə yüklər mütləq avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə stansiya çatdırılmalı, boşaldılıb yenidən vaqonlara yüklənməli, Rusiya ərazisində yenidən vaqonlardan boşaldılaraq avtomobilə müxtəlif satış məntəqələrinə çatdırılmalıdır. Bu cür çoxpilləli daşıma proseduru həm məhsulun keyfiyyətini itirir, həm izafi yükləmə-boşaltma və nəqliyyat xərcləri yaradır, həm bəzən bir qatarın optimal yük normasını təmin etmək üçün günlərlə vaxt tələb olunur (bu da məhsulun keyfiyyətinə təsir edir);

(7) Aqrar-sənaye kompleksinin ölkənin ixrac potensialının formalaşmasında iştirak səviyyəsi. Bu indikator ölkədən il ərzində ixrac olunan kənd təsərrüfatı xammalının və emal məhsullarının dəyər ifadəsində həcmnin ölkənin ümumi ixracının dəyərinə %-lə nisbəti kimi hesablanır. Dünyada «yaxşı» hesab olunan göstərici orta hesabla 20-25% hesab olunur (məs., Fransa, Braziliya). Tədqiqat çərçivəsində aparılan qiymətləndirmələr göstərir ki, Azərbaycanda hazırda bu göstərici 6-7%-dən çox deyil.

(8) Dövlət ehtiyacları üçün müqavilə əsasında bilavasitə fermerlərdən kənd təsərrüfatı məhsullarının alınmasını nəzərdə tutan satınalma sisteminin

mövcudluğu. Bu indikator həm dövlət ehtiyacları (xəstəxanalar, ordu, internat məktəbləri, qocalar evləri və s.) üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili bazardan alışına təminat verilməsilə bağlı hüquqi mexanizmlərin işləkliyini, həm də fermerlərin məhsullarının sərfləli qiymətlərlə dövlət tərəfindən alınacağına rəsmi zəmanət olduğunu qiymətləndirməyə imkan verir. Dünyada ayrı-ayrı ölkələrdə (həmçinin qonşu Rusiyada) belə təcrübə uğurla sınaqdan çıxarılıb.

(9) Dövlət ərzaq ehtiyatlarının formalaşması üçün hüquqi mexanizmlərin mövcudluğu. Bu indikator fəvqəladə hallarda ölkənin optimal müddət üçün ən zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edə biləcək ərzaq ehtiyatları formalaşdırmaq imkanına malik olub-olmamasını qiymətləndirməyə imkan verir. Bir çox ölkələrdə hökumət müxtəlif məhsul növlərinin (ət, süd məhsulları, taxıl, kartof, şəkər və s.) ölkənin orta hesabla 3 aylıq ərzaq istehlakı normasına uyğun dövlət ehtiyatlarını formalaşdırır. Bu ehtiyatlar təkcə fəvqəladə hallarda (zəlzələ, sel və daşqın) deyil, mövsümi faktorlarla əlaqədar məhsul bolluğu və ya qıtlığı dövründə kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında qiymət sabitsizliyinin qarşısını almaq məqsədilə istifadə olunur. Məsələn, dünya təcrübəsi göstərir ki, adətən aprel-iyun aylarında süd bolluğu yaranır və bazarda fermerlərin gəlir itkisi ilə müşayiət olunan qiymət enişləri baş verir. Əksinə, yanvar-mart aylarında isə süd qıtlığı bu məhsulun qiymət artımını stimullaşdırmaqla istehlakçıların izafi xərcə düşməsinə gətirib çıxarır. Odur ki, hökumət süd bazarında tələb-təklif tarazlığını qorumaq üçün quru süd istehsalını dəstəkləyir, güzəştli kreditlər əsasında ayrı-ayrı regionlarda quru süd zavodlarının tikintisini dəstəkləyir. Nəticədə süd bol olduğu yay aylarında təbii süd zəmanətli qiymətlərlə fermerlərdən alınaraq quru südə çevrilir, südün qıt olduğu qış fəslində isə hökumət bazara müdaxilə edərək həmin südü bazara burxır və kəskin qiymət artımlarının qarşısını alır. Quru süd ehtiyatı həmçinin fəvqəladə hallarda əhalinin istehlakını qarşılamaq üçün dövlət ehtiyatı funksiyasını yerinə yetirir. Eyni qaydada hökumət ət və başqa məhsulların da ehtiyatını yarada bilir. Məsələn, tender əsasında müxtəlif regionlarda zəruri texnoloji avadanlıqlara və soyuducu anbarlara malik özəl təsərrüfat subyektləri seçilir, ehtiyatların toplanması ilə bağlı hökumətlə onlar arasında müqavilə imzalanır. Onlar fermerlərlə sazişlər əsasında zəruri ehtiyatları toplayırlar, bu məhsulların formalaşdırılması və saxlanması üçün hökumətdən haqlarını alırlar, lakin hökumət bazara müdaxilə ehtiyacı yarandıqda həmin ehtiyatları öz adından öz məhsulu kimi satışa çıxarır, yaxud fəvqəladə şəraitlərdə ehtiyacı olanlara göndərir. Ehtiyatların formalaşdırılması hökumətin müəyyən etdiyi 2 qaydaya əsaslanır: **(i)** hər il məhsul yığımının başlanğıcına qədər (məsələn 1 iyul tarixədək) ehtiyatı yaradılacaq məhsul növləri üzrə kvota təsdiqlənir (hər məhsuldan hansı həcmdə alınmalıdır); **(ii)** hər bir məhsul növü üzrə minimum alış qiyməti müəyyənləşdirilir.

Azərbaycanda hələlik yalnız dövlət buğda ehtiyatlarının formalaşdırılması təcrübəsi var, amma bu sistemində ciddi çatışmazlığı mövcuddur: dövlətin Taxıl Ehtiyatları Fonduna yığılan buğdanın yarısından çoxu idxal olunur. Hökumət bunu yerli fermerlərin becərdiyi buğdanın saxlama üçün zəruri keyfiyyət tələblərinə cavab verməməsilə izah edir.

(10) Ərzaq məhsullarının idxalından asılılıq səviyyəsi. Bu indikator ölkənin ərzaq məhsullarına tələbatının daxili resurslar hesabına ödənmə səviyyəsini ölçməyə imkan verir. İl ərzində ölkəyə idxal olunan ərzaq məhsullarının natural ifadədə həcmi minimum yol verilən milli istehlak normativlərinə uyğun olaraq ölkə əhalisinin istehlakı üçün tələb olunan ərzaq məhsullarının natural həcmi ilə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstərici hesablanarkən əsasən ərzaq balansına daxil olan bir sıra vacib mallar götürülür. Məsələn, Azərbaycanda ərzaq balansına 7 mal qrupu üzrə 25-dək əmtəə daxildir. Dünyada ən yaxşı göstərici əsas ərzaq məhsulları üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsinin ən uzağı 5-10%-lik hədd hesab olunur. Tədqiqat çərçivəsində aparılan qiymətləndirmələr göstərir ki, Azərbaycanda hazırda bu göstərici 35-40%-dən az deyil.

Lakin problem ondadır ki, hökumət hazırda Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatını Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasında minimum istehlak səbətinin tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında» 23 iyun 2005-ci il tarixli 118 sayılı qərarı ilə müəyyən olunan minimum istehlak normaları əsasında hesablayır. Bu normalar isə nəinki inkişaf etmiş, hətta bir çox keçid ölkələrinin təsdiqlədiyi minimal ərzaq istehlakı normativlərindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Məsələn, illik ət istehlakının minimum norması Qazaxstanda 48, Rusiyada 37,5 kq, Azərbaycanda 30 kq-dan da aşağıdır. Yaxud tərəvəz məhsullarının və kartofun minimum yol verilən istehlak norması Qazaxstanın anoloji normalarından orta hesabla 30-35% aşağı götürülüb. Bundan başqa, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) rəşional qida istehlakı normaları müəyyən edib ki, həmin normalar insanların sağlam və fəal həyat tərzi formalaşdırmaq üçün vacib olan istehlak normaları hesab edilir. Məsələn, həmin normalarda ət istehlakının yol verilən həddi 70,1 kq, meyvə istehlakı 80,3 kq, kartof istehlakı 96,7 kq qəbul olunub⁸⁴. Tədqiqat çərçivəsində həm qüvvədə olan rəşmi minimum ərzaq istehlakı normativləri, həm də ÜST-nin rəşional qida normaları əsasında Azərbaycanın ərzaq balansına daxil olan əsas qida məhsulları üzrə ölkənin ərzaq idxalından asılılıq səviyyəsi qiymətləndirilib. Qiymətləndirmənin nəticələri aşağıdakı kimidir:

Azərbaycanın əsas ərzaq məhsullarından asılılıq səviyyəsi

Cədvəl 3

Məhsulun adı	İstehsal həcmi, min tonla ⁸⁵	İdxal həcmi, min tonla	İstehlak norması, kq ilə		Ölkə üçün tələb olunan ərzaq ehtiyatlarının həcmi, min tonla		İdxaldan asılılıq səviyyəsi	
			Milli standartla ⁸⁶	ÜST-nin rəşional normaları ¹	Milli qida normaları na əsasən	ÜST-nin normaları na əsasən	Milli qida normaları na əsasən	ÜST-nin normaları na əsasən
Ət	253,8	19,0	25,0	70,1	242	627,4	Yoxdur	42
Süd və süd məhsulları ⁸⁷	1536,2	40,7	230,0	359,9	2059	3221	25,5	48

⁸⁴ «Azərbaycanın ərzaq balansları 2010» Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

⁸⁵ İstehsal göstəriciləri 2009-cu ilə aiddir

⁸⁶ Qərarda nəzərdə tutulan 3 demografik qrup – 0-15 yaşlılar, pensiyaçılar və əmək qabiliyyətli əhali üzrə orta norma götürülür

Buğda ⁸⁸	1309	1330	175	175	1566	1566	15	15
Meyvə	729,5	105.4	50,0	80,3	447.5	720.5	Yoxdur	Yoxdur
Tərəvəz	1189,5	105.0	95,0	140,3	850.3	1255	Yoxdur	6
Kartof	953,7	47.8	41,5	96,7	371.4	865.4	Yoxdur	Yoxdur
Kərə yağı	20,9	8,2	6.0	6.0	53.4	53.4	40	40

Cədvəldəki məlumatlardan görüldüyü kimi, istər minimum qida istehlakına dair milli, istərsə də ÜST standartlarına əsasən, ölkənin bəzi ərzaq növləri üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi yüksəkdir. Amma aparılan araşdırmalar göstərir ki, gömrük statistikasının şəffaf olmaması, bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmələrinin şişirdilməsi ilə bağlı qənaətlər (yuxarıda 1-ci indikatorun şərhində bu qənaət əsaslandırılıb) hətta minimum milli istehlak normaları əsasında hesablandıqda belə ölkənin aqrar məhsulların idxalından real asılılıq səviyyəsini çətinləşdirir. Məsələn, Azərbaycanın gömrük statistikasının məlumatına görə, 2009-cu ildə Gürcüstandan ümumilikdə Azərbaycana 10,8 min ton sitrus meyvələri, o cümlədən 9,3 min ton mandarin, 1,5 min ton isə portağal və limon idxal olunub. Lakin Gürcüstanın inzibati ərazisinə daxil olan Acarıstan Muxtar Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin «Acarıstan MR-da aqrar sektorun stiuativ analizi» adlı hesabatdan aydın olur ki, təkcə Gürcüstanın bir inzibati ərazisindən 2009-cu ildə Azərbaycana 31,7 min ton sitrus meyvələri ixrac olunub⁸⁹. Bu, Azərbaycanın gömrük statistikasında göstərilən rəqəmdən təxminən 3 dəfə çoxdur.

(11) Yüksək keyfiyyətli toxumlardan istifadə səviyyəsi. Bu, il ərzində bitki əkinlərində istifadə olunan yüksək reproduksiya toxumlarının həcmində istifadə olunmuş bütün toxumlara %-lə nisbəti kimi hesablanır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstəricinin səviyyəsi 90-95% intervalında dəyişilir. Azərbaycanda belə statistika mövcud deyil. Fermerlərdən götürülmüş intervülər Azərbaycanda keyfiyyətli və yüksək məhsuldarlıqlı toxumlardan istifadə sahəsində ciddi problemlər mövcuddur. Həmin problemlərə daxildir: **(i) Ticarət dövryyəsidəki toxumların keyfiyyətinə effektiv, davamlı və sərt nəzarət sistemi təşkil olunmayıb.** İstər idxal, istərsə də yerli toxum markaları ilə satılan toxum növləri zəruri sertifikatlarla təmin edilsə də, həmin toxumların keyfiyyətli olacağına zəmanət yoxdur. Fermerlər qeyd edir ki, onlar son illər dəfələrlə sertifikatlaşdırılmış toxumların keyfiyyətsiz çıxması faktı ilə qarşılaşıb. Keyfiyyətsiz, yaxud saxta sertifikatla satılan toxumlardan istifadə fermerləri ciddi maliyyə riski ilə üzləşdirir. Məsələn, hazırda soğan toxumunun 1 kiloqramının bazar qiyməti növündən asılı olaraq 90– 120 manat təşkil edir. Soğan əkinlərinin hər hektarına səpin üçün orta hesabla 7 kq toxum tələb olunduğunu nəzərə alsaq, bir hektarın toxumunun alınması üçün 630-840 manat xərc tələb olunur. Bundan əlavə, əkin, səpin və kultivasiya xərclərini də nəzərə alsaq, bir hektar soğanın əkilməsinə təxminən 1000 manat vəsait tələb olunur. Deməli, toxumun çıxış vermədiyi halda fermer hər hektar soğan əkini üçün 1000 manat

⁸⁷ Kərə yağı istisna olmaqla

⁸⁸ İstər milli qanunvericilikdə, istərsə də ÜST-nin rəsmi normalarında “adambaşına buğda” deyil “adambaşına çörək və çörək məmulatları” anlayışından istifadə olunur. Lakin beynəlxalq təcrübədə buğdanın un çıxımının orta hesabla 30% olduğunu nəzərə alsaq, 175 kq un təxminən 120 kq çörək və çörək məmulatlarının ekvivalentidir.

⁸⁹ Bax: <http://www.moa.ge/uploads/Strategic%20plan%20for%20regional%20agro-sector%20development%202010.pdf>

vəsait itirə bilər. Bazarlara keyfiyyətsiz, amma sertifikatlaşdırılmış toxumların yol tapa bilməsi ya sertifikatlaşdırmaya məsul qurumlar hansısa maraqlar üzündən satışa çıxarılan toxumların keyfiyyət göstəricilərini bilərəkdən təhrif edir, bu halda hətta laboratoriya analizi aparılmadan toxumlara sertifikatlar verilir, ya da mövcud laboratoriyaların texniki-texnoloji imkanları zəruri standartlara cavab vermir və bu səbəbdən onların analizlərinin nəticələri etibarlı olmur. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin mütəxəssisləri arasında aparılan dərinləşdirilmiş müsahibələr göstərib ki, xüsusilə də rayonlarda fəaliyyət göstərən toxumçuluq laboratoriyaları ötən əsrin 80 illərində quruluşlandırılmış avadanlıqlar əsasında fəaliyyət göstərir. Fermerlər bəzən qablaşdırılmış toxumların üzərində onun yararlılıq müddəti haqda məlumatın əks etdirilməməsi halları ilə də üzləşdiklərini bildirirlər. Halbuki bu qanunvericiliyin tələblərinə tam ziddir. Nəzərə alaq ki, hər bir bitki toxumunun özünəməxsus saxlama müddəti olur və həmin müddətin ötməsi toxumun keyfiyyətini pisləşdirir; **(ii) Toxumçuluqla bağlı qüvvədə olan qanunvericilik ailə təsərrüfatlarının əmtəlik məhsuldan götürdüyü toxumun sınağa, yoxlamaya və sertifikatlaşmaya cəlb olunması üçün hər hansı icbari və ya həvəsləndirici mexanizmlər nəzərdə tutmur.** Fərdi təsərrüfatlar bəzi tərəvəz məhsullarının (məs., kök və kələm) toxumunu özləri yetişdirir. Lakin bu cür toxumlar adətən satış məqsədi olmadan şəxsi istifadə üçün istehsal edildiyindən, yaxud bazarlara çıxarılmadan ayrı-ayrı kənd ərazilərində fermerlərin öz aralarında mübadilə olunduğu üçün onlar laboratoriya analizinə məruz qalmır, sertifikatlaşdırılmır. Toxumçuluq sahəsində bu cür özfəaliyyət aqrar sektorun inkişafı baxımından son dərəcə təhlükəlidir. *Əvvəla*, toxumlardan sınaqsız və analızsız istifadə onların keyfiyyətinə heç bir təminat vermir və toxumların çıxış verməycəyi tədqirdə fermerlər itkilərə məruz qala bilər. *Digər tərəfdən*, ticarət dövriyyəsinə daxil edilməyən toxumlar fitosanitar nəzarətdən kənar qaldığından onlar karantin obyektinə olan təhlükəli xəstəliklər üçün mənbə ola bilər. Bu cür xəstəliklər isə təkcə toxum istifadəçilərinin yox, həmin toxumun səpildiyi ərazinin bir neçə kilometrlik trayektoriyasında yerləşən əkin sahələri üçün təhlükə törədir; **(iii) Yüksək keyfiyyətli toxumların qiyməti Azərbaycan fermerlərinin gəlir imkanları baxımından kifayət qədər bahadır.** Fermerlər toxum idxalı sahəsində rəqabətin olmadığını və bu sahədəki inhisarçılığın bazarda toxumların qiymətini süni bahalaşdırdığını vurğulayırlar; **(iv) Yerli toxumçuluğun inkişaf etməməsi, ticarət dövriyyəsində idxal toxumunun üstünlük təşkil etməsi toxumların rayonlaşdırılması imkanlarını məhdudlaşdırır.** Bitkiçilikdə «rayonlaşdırma» toxumların yerli şəraitə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Çünki toxumun keyfiyyəti o zaman məhsuldarlıq üçün əsas şərtə çevrilir ki, o əkiləyi torpağın iqlim şəraitinə uyğunlaşa bilsin. Ona görə də adətən ayrı-ayrı ölkələrdə toxumçuluqda əsas vəzifələrdən biri toxumların rayonlaşdırılması olur. Azərbaycanda son illər bir sıra tərəvəz məhsullarının (məs., pomidor və kələmin) məhsuldarlığı azalmağa davam edib, yerdə qalan tərəvəz məhsulları üzrə isə bu göstərici dəyişməyib. Nəzərə alaq ki, Azərbaycanda tərəvəzin orta məhsuldarlığı onsuz da kifayət qədər aşağıdır (**Bax: yuxarıda 3-cü indikator**); **(v) Toxum ticarətçiləri ilə istehsalçılar arasında münasibətlər müqavilə əsasında tənzimlənmişdir.** Toxum satan subyektlər həmin toxumun keyfiyyətinə qanunvericiliklə məsuliyyət daşımalı, sertifikatda əks olunmuş göstəricilər özünü doğrultmadıqda istehsalçının itkilərinin kompensasiyası ilə bağlı öhdəlik mexanizmi işləməlidir.

(12) Kənd təsərrüfatının texnika ilə təchizatı səviyyəsi. Bu, becərilən kənd təsərrüfatı torpaqlarının hər 1000 hektarına düşən traktorların sayı və mövcud texnikaların malik olduğu məcmu at gücünün hər hektara düşən həcmi kimi müəyyən edilir. Göründüyü kimi, bu indikator 3 ayrı-ayrı göstərici əsasında qiymətləndirilir: *(i) Bir hektar əkin sahəsinə düşən traktorların sayı* (Almaniyada bu göstərici 65, İsraildə 70, Azərbaycanda 15-dir), *bir hektar taxıl sahəsinə düşən kombaynların sayı* (Avropa ölkələri üzrə orta göstərici 10-12, Azərbaycanda 2,5-dir)⁹⁰; *(ii) Hər hektara düşən at gücü.* Dünyada ən yaxşı göstərici 4,5-dir (ABŞ)⁹¹. Azərbaycan üzrə bu göstərici 1,1-dir; *(iii) Orta hesabla bir texnikaya düşən at gücü.* Hazırda Azərbaycanda bu göstərici 100, aqrar cəhətdən yüksək inkişafa malik ölkələrdə (məsələn, ABŞ-da) 300 at gücü təşkil edir. Son illər dünyada aqrar sektorun texniki təchizatının məhsuldarlığın artımına təsirini yüksətmək üçün yeni yanaşma işlənib. Bu yanaşmaya görə, yüksək məhsuldarlıq, məhsulunu itkisiz becərilməsi üçün texnikanın cücünün artırılmalıdır. Artıq ABŞ-da mühərriki minimum 300 at gücünə malik traktorlar əkin üçün, 400 at gücünə malik kombaynlar isə taxıl biçini üçün məqbul hesab olunur⁹².

Araşdırmalar göstərir ki, son illər «Aqrolizinq» ASC xətilə Azərbaycana gətirilən kombayanlar 145-150, əkin texnikaları isə 100-130 at gücündə olub. Deməli, dünyada kənd təsərrüfatının texniki təchizatı ilə bağlı tendensiyaları nəzərə alsaq, Azərbaycanın böyük həcmli dövlət vəsaitləri xərcləməklə (axır 5 ildə hər il orta hesabla 50 milyon manat) daha zəif mühərrik gücünə malik texnikaların ölkəyə gətirilməsi barədə qərarı səmərəli hesab oluna bilməz.

(13) Fermerlərin texnikaya əlçatanlığı. Bu indikatoru birbaşa göstərcilər əsasında qiymətləndirmək və ya ölçmək çətindir. «Texnikaya əlçatanlıq» 2 meyar əsasında qiymətləndirilə bilər: *(i) Fiziki əlçatanlıq.* Bu, ayrı-ayrı regionlarda bütün fermerlərin fiziki baxımından texniki-xidmət servislərinə nə dərəcədə eyni məsafədə yerləşdiyini, texnikanın eyni torpaq sahələrinə malik regionlar arasında nə dərəcədə eyni prinsiplərlə (məsələn, bütün regionlarda hər 1000 ha taxıl sahəsinə 2 kombayn, 1000 şumlanan torpaq sahəsinə 5 əkin traktoru, eyni sayda kotan və mala verilməsi və s.) bölüşdürülməsini və hər bir kənd təsərrüfatı sahəsi (həmçinin altsahə) üçün spesifik olan texnika növlərinin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Əslində aqroservislər həm inzibati ərazilər, həm becərilən kənd təsərrüfatı sahələri üzrə dislokasiyası elə təşkil olunmalıdır ki, fiziki əlçatanlıq yuxarıda göstərilən 2 prinsipə uyğun olaraq təmin edilsin. «Aqrolizinq» ASC-nin internet saytında (çap olunmuş və ictimaiyyət üçün əlçatan hesabatları ümumiyyətlə yoxdur) servislərin rayonlar üzrə bölcüsü göstərilərsə də, hər servis üzrə texnikaların çeşidi və çeşidlər üzrə say barədə məlumatlar ümumiyyətlə təqdim olunmur. Odur ki, «Aqrolizinq» ASC-nin texnikalarının timsalında «fiziki əlçatanlıq» göstəricisini qiymətləndirmək imkansızdır. Azərbaycanda sahələrin spesifikasiyasına uyğun texniki parkın mövcudluğu da problem olaraq qalır. Məsələn, fermerlərlə müsahibələr nəticəsində aydın olub ki, hazırda dünyada soğanın əkin və biçinini həyata keçirən çoxfunksiyalı traktor mövcud olsa da, Azərbaycanda belə növ texnika yoxdur. Odur ki,

⁹⁰ <http://www.fao.org/economic/ess/ess-publications/ess-yearbook/ess-yearbook2010/yearbook2010-reources/en/>

⁹¹ «Strateqiə maşinno-texnoloqiçeskoy modernizaüii selğskoqo xozəystva Rossii na period do 2020 qoda»

⁹² «Strateqiə maşinno-texnoloqiçeskoy modernizaüii selğskoqo xozəystva Rossii na period do 2020 qoda»

hələ də Azərbaycanda baş soğanın yığılı əməyini əsaslanır. Bu işə yığım dövrünü uzatmaqla əmək məhsuldarlığını azaldır, itkiləri artırır, yığım xərclərini yüksəltməklə soğanın qiymətini bahalaşdırır; *(ii) İqtisadi əlçatanlıq.* Bu, həm servislərin xidmətindən istifadə edən fermerlər üçün xidmətlər üzrə tariflərin, həm də şəxsi mülkiyyətinə texnika almaq və ya lizinqə götürmək istəyən fermerlər üçün texnikanın qiymətinin nə dərəcədə əlverişli olduğunu nəzərdə tutur.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalının tam özəl sektora keçməsinə baxmayaraq, fermerlərə texniki xidmət dövlətin əlində saxlanılıb. Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra sovxoz və kolxozların islahatı zamanı kənd təsərrüfatında çalışan xeyli sayda insan əmlak payı qismində müəyyən sayda texnika əldə etmişdi. Lakin SSRİ dövründə ölkəyə gətirilən ən sonuncu texnikaların təxminən 20 yaşı var. Onların tam əksəriyyəti özlərinin istismar müddətini başa vurub. 2004-cü ildə işə ölkədə dövlət mülkiyyəti formasında aqrar sahədə lizinq xidmətləri göstərən müəssisə - «Aqrrolizinq» ASC yaradıldı. ASC zəruri kənd təsərrüfatı texnikasının və texnoloji avadanlıqların kənd təsərrüfatı istehsalçılara həm lizinqə verilməsi, həm lizinq yolu ilə satılması, həm də bilavasitə istehsalçıların cari sifarişləri əsasında onlara müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olur. Hazırda «Aqrrolizinq»-in ölkənin 55 rayonunda xidmət mərkəzləri var. Ayrı-ayrı sahibkarlar haqqını ödəmək şərtilə «Aqrrolizinq» ASC-nin texnikalarını öz şəxsi mülkiyyətinə çevirə bilər. Amma həm fermerlərin öz maliyyə resurslarının azlığı, həm onların kredit bazarına çıxış imkanlarının məhdudluğu regionlarda müxtəlif sahibkarları özəl kənd təsərrüfatı servisləri yaratmaqdan çəkindirir. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, 2005-2010-cu illərdə «Aqrrolizinq» ASC-nin xəttilə ölkəyə gətirilmiş texnikanın cəmi 10%-i özəlləşib. Yerdə qalan texnika dövlət mülkiyyəti kimi şirkətin sərəncamındadır. Nazirlər Kabinetinin 31 mart 2005-ci il tarixli, 58 sayılı qərarına əsasən dövlət mülkiyyətində olan «Aqrrolizinq» ASC-yə məxsus kənd təsərrüfatı texnikasının və texnoloji avadanlıqların hüquqi və fiziki şəxslərə lizinqə verilməsi, yaxud lizinq yolu ilə satılması Qaydaları təsdiqlənib. Həmin qaydalara əsasən, fəaliyyət növündən, ölçüsündən, təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün kənd təsərrüfatı istehsalçıları özlərinə lazım olan texniki-texnoloji avadanlıqları lizinq yolu istifadəyə və mülkiyyətinə götürə bilər. Texnikanı maksimum 10 il müddətinə istifadəyə götürmək yaxud, dəyərinin 10 faizini əvvəlcədən, qalan hissəsini işə bir ildən sonra 9 il ərzində ödəmək şərtilə satın almaq olar. Azərbaycanda istehsalçıların 95%-i 1,5-2 ha torpaq sahəsinə malik ailə təsərrüfatları olduğundan, bahalı texnika almaq onların imkanı xaricindədir. Dünyada şəxsi mülkiyyətə kənd təsərrüfatı texnikası alınması ilə bağlı əlverişli şərtlər bunlar hesab olunur: **(i) texnikanın ümumi dəyərinin ən azı 10-15%-i dövlət tərəfindən əvəzsiz maliyyə yardımı kimi fermerlərə güzəşt olunur; (ii) ilkin ödəniş (bir qayda olaraq təxminən texnikanın dəyərinin 10-15%-i qədər olur) dövlətin ixtisaslaşmış maliyyə fondları tərəfindən kredit formasında (3-5 illiyə) fermerlərə təqdim olunur; (iii) texnikanın dəyərinin yerdə qalan hissəsinə hökumətin zəmanəti ilə kommersiya bankları tərəfindən güzəştli (illik maksimum 3-5% intervalında) şərtlərlə və uzun müddətə (15-20 illiyə) kreditlər verilir.**

Beynəlxalq təcrübədən çıxış etsək, fermerlərin kənd təsərrüfatı texnikasına əlçatanlığı (həm fiziki, həm də iqtisadi baxımdan) yalnız texniki təchizatın özəl sektorun mülkiyyətinə verilməsi və onlar arasında sağlam rəqabətin formalaşdırılması sayəsində

mümkündür. Dövlət tam özəlləşmiş aqrar istehsala xidmət sektorunu öz mülkiyyətində saxlamaqdansa, alternativ variant kimi aşağıdakı mexanizmlər hesabına özəl aqrotexniki servis şəbəkəsinin yaradılmasına nail ola bilərdi: **(i) Kənd təsərrüfatı texnikasının istehsalı üzrə ixtisaslaşmış dünya ölkələrini (Yaponiya, Almaniya, ABŞ, Fransa, Rusiya və s.) birgə təmsil edən şirkətlərin iştirakı ilə Azərbaycanda vahid satış mərkəzi formalaşdırıla bilərdi.** Bu mexanizm həmin mərkəzdə fəaliyyət göstərən məsləhət-informasiya xidməti vasitəsilə birbaşa fermerlərə texnika təklif olunmasını nəzərdə tutur; **(ii) Hökumət rayonlar üzrə müəyyən torpaq sahəsinin (məsələn, ən azı 150-200 ha) bazasında formalaşdırılmış istehsal kooperativlərinin yaranmasını və onların nəzdində aqrotexniki servislərin formalaşdırılmasını dəstəkləyə bilərdi.** Amma bunun üçün yuxarıda təklif olunan şərtlər (texnikanın ilkin ödənişsiz verilməsi, yerdə qalan hissəsinin ən azı 15-20 illiyə illik 3-5%-lik kreditlə verilməsi, texnikanın ümumi dəyərinin ən azı 10-15%-nin subsidiya formasında fermerlərə güzəşt olunması və s.) təmin olunmalı idi. Hökumətin bu formata üstünlük verəcəyi halda Azərbaycanda təxminən 700-800 kiçik ölçülü, çevik və bir-birilə rəqabət aparan servislər yarana bilərdi.

2005-2010-cu illərdə kənd təsərrüfatı texnikasının alınmasına 250 milyon manatadək vəsait xərclənib, bu vəsaitin müqabilində 1000-dən artıq taxılbiçən kombayn, 2600 ədədə qədər traktor, 150 ədəddək ekskavator. 6000 ədədə yaxın müxtəlif qoşqular (kotanlar, kultivatorlar, otbiçən texnika, presbağlayan, mala, taxılsəpən və s.) alınıb.

(14) Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların mineral gübrələrlə təchizatı səviyyəsi. Bu indikator il ərzində fermerlərin istifadə etdiyi mineral gübrələrinin (azot, kalium və fosfor) məcmu həcmının becərilən bütün əkin torpaqların sahəsinə bölünməsi yolu ilə tapılır. Mineral gübrələr torpağın münbitliyinin qorunması üçün ən vacib vasitə, aqrar sektorun inkişafını və istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasını təmin edən ən zəruri şərtlərdən biri hesab olunur. Xüsusilə də əkilən torpaqlar il ərzində məhsula verdiyi qidalandırıcı maddələri onlara verilən mineral gübrələr vasitəsilə bərpa edə bilirlər.

Ən yaxşı təcrübəyə görə (ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrində), hər hektara verilən mineral gübrələrin (kalium, natrium və fosfor gübrələri birlikdə) həcmi orta 200-250⁹³, Azərbaycanda isə 15 kq təşkil edir⁹⁴.

NK-nin 15.02 2007-ci il tarixli, 32 sayılı qərarı ilə təsdiqlənmiş "Aqrolizinq" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti və digər hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara mineral gübrələrin güzəştə satılması Qaydaları"na əsasən mineral gübrələrin əldə olunması ilə bağlı fermerlərə güzəşt nəzərdə tutulur. Bütün növdən olan bitkiçilik məhsullarının becərilməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektləri hər hektar əkin sahəsinə görə pulsuz olaraq 150 kiloqram həcmində gübrə, yaxud 25 manat məbləğində kompensasiya ala bilər. Lakin fermerlərdən götürülən mü sahibələr hazırda gübrələrin əldə olunması və güzəştli təchizat sahəsində aşağıdakı problemlərin olduğunu üzə çıxarıb: **(i) gübrələrin də sertifikatlaşdırılmasına baxmayaraq onlar heç də həmişə zəruri keyfiyyət standartlarına cavab vermir.**

⁹³ «Проблема деградации и восстановления продуктивности земель сельскхозоэстvenноqо назначения в России» Российская Академия Селъскхозоэстvennix Nauk. Moskva 2008

⁹⁴ <http://www.azstat.org/statinfo/agriculture/az/018.shtml>

Fermerlər zəruri keyfiyyət standartlarına cavab verməyən gübrələrdən istifadənin onların xərcini artırdığını söyləyir, çünki zəruri effektdə nail olmadıqda onlar gübrə üçün təkrar vəsait xərcləməli olurlar. Rayonlarda hətta «Aqrolizinq» ASC-nin vəsaitilə bölüşdürülən gübrələrin saxlanması üçün lazımi saxlanma şəraiti olmadığından, bəzən anbarlarda nəmişlik üzündən bərkiyib keyfiyyətini itirməsi hallarına da rast gəlinir; **(ii) Gübrələrin qiymətləri fermerlər, xüsusilə də xırda istehsalçılar üçün sərfəli deyil.** Gübrələrin daxildə istehsalı olmadığından Azərbaycan bitkiçilik üçün zəruri olan həmin vasitələrin hamısını kənddən idxal edir. Bir tərəfdən idxal rüsumları, xaricdən daşınma xərcləri, digər tərəfdən isə gömrükdə qeyri-rəsmi ödənişləri, həmçinin həmin vasitələrin idxalı sahəsində rəqabətin olmaması bazarda inhisarçı qiymətləri formalaşdırmaqla pestisid və gübrələri daha da bahalaşdırır. Hətta bəzən «Aqrolizinq» ASC-nin vəsaitilə gətirilən gübrələrin qiyməti sahibkarların satdığı anoloji məhsulların qiymətindən daha baha olur. Belə şərtdə xüsusilə də xırda təsərrüfatlar ya ümumiyyətlə gübrələrdən istifadə edə bilmir, ya da normadan az istifadə etmək məcburiyyətində qalırlar. Bunun nəticəsidir ki, 90-gı illərin başlanğıcı ilə müqayisədə 2000-ci illərin əvvəllərində mineral gübrələrin istifadəsi 18,5 dəfə azalaraq 740 min tondan 40 min tona enib⁹⁵; **(iii) Satış şəbəkələrində gübrələrin tələb olunan bütün növlərini tapmaq mümkün deyil.** Torpaq özünə lazım olan makroelementləri azot, fosfor və kalium gübrələrindən götürür. Amma araşdırmalar göstərir ki, satış şəbəkələrində, o cümlədən «Aqrolizinq» ASC-nin anbarlarında daha çox azot ehtiyatı mövcuddur; **(iv) «Aqrolizinq» ASC vasitəsilə gətirilən və güzəştli şərtlərlə bölüşdürülməli olan gübrələrin fermerlərə çatdırılma mexanizmləri xırda təsərrüfatların maraqlarına cavab vermir.** Gübrələr Səhmdar Cəmiyyətin anbarında saxlanılır və dövlət büdcəsinin subsidiyaları hesabına fermerlərin almalı olduqları mineral gübrələri onların özləri bilavasitə mərkəzi anbardan götürməlidir. Bəzi hallarda kiçik ölçülü və anbardan kifayət qədər uzaqda yerləşən fermerlər gübrənin alışı dəyəri qədər nəqliyyat xərci ödəməli olurlar.

(15) Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların keyfiyyətinin saxlanma səviyyəsi. Bu indikator şoranlaşmaya, şorakətləşməyə və eroziyaya məruz qalmış kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların ümumi kənd təsərrüfatı torpaqlarına %-lə nisbəti kimi hesablanır. Rəsmi məlumatlara görə, hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların təxminən 22-25%-i (1 mln. ha) bu və ya digər səviyyədə şoranlaşma və eroziyaya uğrayıb. Əslində hökumət hər il torpaqların istifadə vəziyyəti və keyfiyyəti barədə hesabat hazırlamalı, həmin hesabatda aşağıdakı məlumatlar yer almalıdır: **(i) Ölkə üzrə eroziyaya və şoranlaşmaya məruz qalmamış kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların həcmi, onların ayrı-ayrı rayonlar üzrə bölgüsü; (ii) Bütün ölkə ərazisində hökumətin gördüyü meliorativ tədbirlər nəticəsində il ərzində tam və qismən sağlamlaşdırılaraq istifadə dövrünə qaytarılan kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların həcmi, onların ayrı-ayrı rayonlar üzrə bölgüsü; (iii) Fermerlərin əkin sahələrinin fitosanitar ekspertizasının nəticələri və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər.** Bu cür ekspertizaların olmadığı şəraitdə nə torpqada pestisidilərin qalıqlarını, nə də zərərli bioobyektin təhlükə dərəcəsini müəyyən etmək mümkün deyil. Uzun müddət torpaqların normadan artıq zərərli və zəhərli maddələrlə yüklü qalması onların

⁹⁵ «2008—2015-si illərdə Azərbaycan Respublikasında əhəlinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı»

keyfiyyətini itirir; (iv) **Torpaq fondunun növlər və mülkiyyətçilər bölgüsünə dair məlumatlar;** (v) **torpaqların keyfiyyətinə dair tədqiqat və monitorinqlərin nəticələrinə (ölkə və regionlar üzrə) dair məlumatlar.**

Fermerlərdən götürülmüş müsahibələrin nəticələri göstərir ki, hazırda kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların keyfiyyətinin tənzimlənməsi sahəsində bir sıra problemlər müşahidə edilir. Həmin problemlərə daxildir: **(i) Özəl mülkiyyətdə olan torpaqların keyfiyyəti tam nəzarətdən kənar qalıb.** Hökumət bu məsələni mülkiyyətçilərin öz öhdəliyi hesab edir. Halbuki torpaqların keyfiyyətinin təmin olunması daimi və iri həcmli investisiya tələb edir. Bu isə ayrı-ayrı fermerlərin, ələlxüsus xırda istehsalçıların imkanları xaricindədir. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların keyfiyyətinin qorunması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təməl şərtlərindən biridir. Bu baxımdan mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların keyfiyyətinə nəzarət, keyfiyyətin qorunması və bərpası ilə əlaqəli zəruri tənzimləmə tədbirləri, böyük həcmli investisiya tələb edən əsaslı kapital qoyuluşları hökumətin üzərində olmalıdır; **(ii) Torpaqların keyfiyyətinə nəzarətlə bağlı dövlət orqanları tərəfindən aparılan monitorinqlərin nəticələri barədə məlumatlar cəmiyyət, o cümlədən fermerlər üçün əlçatan deyil.** Hazırda elə bir əlçatan mənbə (rəsmi internet saytı, çap olunmuş və hər kəsin tanış ola biləcəyi hesabat və s.) mövcud deyil ki, rayonlar və kəndlər, həmçinin mülkiyyət növləri, istifadə məqsədləri (örüş, biçənək, əkin və s. torpaqlar) üzrə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların keyfiyyətinə dair informasiya əldə etmək mümkün olsun. Halbuki inkişaf etmiş ölkələrdə təkcə aqrometeroloji stansiyalar, bilavasitə torpaqdan götürülən nümunələr əsasında yox, artıq aero və kosmik çəkilişlər vasitəsilə torpağın keyfiyyətinə dair zəruri məlumatlar əldə etmək mümkündür. Həmin məlumatlar əsasında hökumət ölkənin bütün regionları üzrə torpaqların kənd təsərrüfatına yararlılıq dərəcəsinə görə təsnifatını aparır və reyestr məlumatları qismində hamı internet vasitəsilə həmin informasiyaları əldə edə bilər. Belə məlumatların olması fermerlərin qərar qəbulu üçün son dərəcə vacibdir. İstehsalçılar məhz torpağın keyfiyyətinə dair dəqiq məlumatlı olduqda onun necə becərilməsi, aqrotexniki qulluq tədbirləri barədə qərar qəbul etmək imkanı qazanır; **(iii) Torpaqların keyfiyyətinin itirilməsinin qarşısının alınması ilə bağlı hökumət yaxşı işlənmiş strategiyaya, həmçinin qısa, orta və uzunmüddətli tədbirlər planına malik deyil.** Halbuki hökumət kənd təsərrüfatı torpaqlarının keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb olan hər bir amilin qarşısının alınması və ya nəticələrinin aradan qaldırılması üçün dəqiq işlənmiş təsir mexanizmlərinə malik olmalıdır. Həmin amillərə daxildir: *a) Torpaqların aqrokimyəvi xüsusiyyətlərinin itirilməsinə və fiziki deqredasiyasına səbəb olan faktorlar b) Torpaqların şoranlaşması və şorakətləşməsi ilə bağlı amillər; c) Külək və su eroziyası ilə bağlı faktorlar.*

(16) Aqrar siyasətin şəffaflığı. Bu indikator hökumətin kənd təsərrüfatı siyasəti üzrə baxışlarına, bu siyasətlə bağlı bütün normativ-hüquqi aktlara, aqrar siyasəti çərçivəsində həyata keçirdiyi bütün proqram və qeyri-proqram fəaliyyətləri üzrə hər bir komponentə dair məlumatların ictimaiyyətə açıqlıq və əlçatanlıq səviyyəsini, hökumətin hesabatlılığını nəzərdə tutur. Hazırda bilavasitə aqrar siyasətin həyata keçirilməsinə məsul olan aşağıdakı qurumlar mövcuddur:

- Nazirlər Kabineti- internet ünvanı www.cabmin.gov.az
- Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (KTN)- internet ünvanı www.agro.gov.az
- Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC - internet ünvanı <http://mst.gov.az>
- KT N-nin nəzdində Aqrolizinq ASC–internet səhifəsi <http://www.aqrolizinq.com>
- KTN yanında Kənd Təsərrüfatının Kreditləşməsi üzrə Dövlət Agentliyi – internet səhifəsi yoxdur
- KTN yanında Dövlət Fitosanitar Nəzarət Xidməti – internet səhifəsi yoxdur
- KTN yanında Dövlət Baytarlıq Xidməti – internet səhifəsi yoxdur
- KTN yanında Dövlət Toxumçuluq Müfəttişliyi– internet səhifəsi yoxdur

Bu mənbələrin heç birində görülən ayrı-ayrı fəaliyyətlər üzrə sərf olunan dövlət vəsaitlərinin həcmi, konkret layihələr və onların hər biri üzrə ayrılıqda sərf olunan xərclər barədə ardıcıl bir neçə ili əhatə edən müfəssəl məlumatlar tapmaq mümkün deyil. Məsələn, əkin sahələri üçün ödənilən subsidiya və gübrələrin inzibati ərazilər və təsərrüfatlar üzrə bölgüsü, subsidiya alan toxumçuluq təsərrüfatlarının yerləşdiyi ərazi və əldə etdiyi məbləğ barədə informasiyalar dövlət sirri kimi qorunur. Dövlət proqramlarının icrasına dair hesabatlar statistik məlumatların toplusu formasında hazırlanır, proqramın qarşısına qoyduğu hansı hədəfə çatdığı və bu nəticəni əldə etmək üçün hansı növ və həcmdə resursların sərf olunduğu, nəticənin resurslara uyğun olub-olmadığı, ölkənin regionları üzrə proqram çərçivəsində hansı fəaliyyətlərin həyata keçirildiyi, ümumilikdə proqram üzrə nəzərdə tutulan, amma həyata keçirilməyən (və ya ləngiyən) fəaliyyətlər və bunun səbəbləri təqdim olunmur. Konkret hədəflər, məsələn, bilavasitə torpaqların keyfiyyətinin artırılması, ələlxüsus kənd təsərrüfatı torpaqlarının meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, məhsuldarlığın yüksəldilməsi və s. kimi vəzifələrin həllinə sərf olunan vəsaitlər və əldə olunan nəticələr arasında əlaqəni nümayiş etdirən hesabatlılıq yanaşmasından istifadə olunmur. Toxumçuluq və damazlıq işinə, fitosanitar və baytarlıq nəzarəti tədbirlərinə nə qədər vəsait xərclənmişdi və bu istiqamətlərin hər biri üzrə baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri özünü nədə göstərir – əslində şəffaf hesabatlılıq standartları məhz bu cür yanaşma tələb edir. KTN yanında Kənd Təsərrüfatının Kreditləşməsi üzrə Dövlət Agentliyi, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu vasitəsilə verilən kreditlərin hər bir inzibati rayon və layihə üzrə məbləğinə dair məlumatları tapmaq mümkünsüzdür.

Halubki bütün bu informasiya və hesabatların ictimaiyyət üçün açıq mənbələrdə (məs., aqrar siyasətə məsul olan bütün qurumların rəsmi internet saytlarında, çap halında ictimai kitabxanalarda və resurs mərkəzlərində) asanlıqla tapılmalıdır.

Beynəlxalq praktikada bu sahədə vəziyyəti qiymətləndirmək üçün “şəffalıq indeksindən” istifadə olunur (EUTransparency.org tərəfindən təklif olunub). İndeks bir sıra meyarlar, o cümlədən rəsmi internet resurslarında yerləşdirilən və istifadəçi tərəfindən yüklənə bilən məlumatların həcmi, məlumatların açıqlığının keyfiyyəti (yəni nə dərəcədə dolgundur), dövlət büdcəsindən daxil olan vəsaitlər haqqında məlumatlar əsasında hesablanır. Bu göstəricilər Avropa Birliyi üzrə tərtib edilmiş reytingdə ən aşağı

pillədə 25% "indeks"lə Yunanıstan (bu ölkənin Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin internet ünvanı belədir <http://www.minagric.gr>) yer alır⁹⁶.

(17) Aqrar siyasətin hədəfəyönümlülüğü. Bu indikator dövlət siyasətinin konseptual yanaşmaya əsaslanıb-əsaslanmadığını qiymətləndirməyə imkan verir. Məsələn, Avropa Birliyində 2007-ci ildə "Vahid Kənd Təsərrüfatı Siyasəti"nin çərçivə sənədi qəbul edilib. Bunun ardınca birlik ölkələrinin hamısı sektorun çoxfunksionallağını (torpağa zərər vurmayan, su və meşə resurslarından daha qənaətli istifadəyə təminat verən siyasət və s.) vacib hesab edən həmin sənədin tələbləri əsasında aqrar siyasətə dair 7 illik (2007-2013-cü illər) aqrar siyasət strategiyası işlədilər. Üzrə proqramlar işlədi. Bu proqramların hamısı AB ölkələrinin Kənd Təsərrüfatı nazirliklərinin saytlarında yerləşdirilib. Məsələn, Polşanın hamı 7 illik aqrar siyasət strategiyası, həm də bu strategiya əsasında işlənmiş kənd inkişafına dair dövlət proqramı ilə aşağıdakı linkdə tanış olmaq mümkündür: <http://www.minrol.gov.pl/eng/content/view/full/18575>

Azərbaycanda isə ərzaq təhlükəsizliyinə dair proqram var, amma hökumətin bütövlükdə kəndin və kənd təsərrüfatının inkişafına dair strateji sənədi, bu istiqamətlər üzrə orta və uzunmüddətli dövr üzrə strateji hədəfləri yoxdur. "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı"nın 2-ci bölməsində sənədin istiqamətləri kimi ölkədə ərzaq məhsulları istehsalının artırılması, əhalinin təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin olunması, ərzaq təminatı sahəsində risklərin idarəçiliyinin təmin edilməsi, ərzaq təminatı sisteminin institusional inkişafının həyata keçirilməsi və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması kimi məsələlər göstərilir. Göründüyü kimi, bu konkret bir proqramın hədəfləridir. Amma orta və uzunmüddətli aqrar siyasətin hədəfləri belə olmalıdır: **(i) Aqrar sektorun rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması; (ii) Kənddə həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və kənd iqtisadiyyatının diversifikasiyası; (iii) Ölkənin ərzaq asılılığının aradan qaldırılması.**

Amma ərzaq təhlükəsizliyinə dair proqramda qeyd olunan hədəfləri kənara qoysaq, hökumətin kənd təsərrüfatının konkret istiqamətləri üzrə (heyvandarlıq, bitkicilik) siyasət hədəfləri aydın görünür. Bundan əlavə, aqrar siyasətin məqsədləri aşkar və ölçülə bilən olmalıdır. Məqsədlərin konkret benefisiarlar (istehlakçı qrupları, fermerlər) üzrə konkretləşdirilməsinə ehtiyac var. Məsələn, hökumət öz siyasət sənədlərində "fermerlərlə iş üzrə qarşıya hansı məqsədlər qoyulur?" sualına cavab verməlidir. Bu mənada, siyasət məqsədləri işlək olmalıdır. Məsələn, "Policy design – A positive reform agenda" sənədinin müəllifləri göstərir ki, əgər hökumət kənd təsərrüfatı üzrə siyasət sənədində məqsəd kimi fermer təsərrüfatlarının gəlirlərinin qənaətbəxş səviyyəyə çatdırılmasını göstərirsə, bu doğru yanaşma deyil. Bu mənada "fermer təsərrüfatlarının gəlirlərinin müəyyən edilmiş minimal səviyyəsinə nail olmaq" məramını daha doğru yanaşma hesab etmək olar.

Qabaqcıl beynəlxalq metodologiyaya görə, aqrar siyasət bir neçə tsikldən keçərək hazırlanmalıdır: **(1) İlkin olaraq, aqrar siyasətin hədəfləri müəyyən edilməlidir.** Hazırda ən yaxşı aqrar siyasəti təcrübələrində əsasən 2 hədəf müəyyən olunur: "kənd təsərrüfatı

⁹⁶ Mənbə: <http://www.farmssubsidy.org/transparency>

istehsalçıların gəlir səviyyəsinin təminatı” və “kənd ərazilərinin inkişafı” (**Catherine Moreddu, 2007**)⁹⁷. Analoji yanaşma xüsusən “Vahid Kənd Təsərrüfatı Siyasəti”nə (Common Agricultural Policy) dair çərçivə sənədi qəbul etmiş Avropa Birliyi ölkələrində tətbiq olunur. Burada aqrar sahədə dövlət siyasətini tətbiq edən qurumlar nəzdində kənd ərazilərinin idarəedilməsi üzrə strukturlar (Rural Development) fəaliyyət göstərir.

Digər tərəfdən, İƏİT-nin metodologiyasına görə, aqrar siyasətin hədəfi ölçülərə malik olmalıdır. Yəni hərfi olaraq “harada?”, “nə?” və “kim?” suallarına cavab verməlidir. Seçilmiş hədəf dəqiq olaraq hansı coğrafi əraziyə, benefisiar qrupuna və tənzimlənmə obyektinə şamil olunduğu aydın olmalıdır. Lakin Azərbaycanda KT üzrə qəbul edilən demək olar ki, bütün dövlət proqramlarında hədəflənmənin ölçüləri tam olaraq müəyyən edilmir. Məsələn, “2008-2015-ci illərdə AR Əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair dövlət proqramı”nın 3-cü bölməsində proqramın 11 əsas hədəfi göstərilib (dənli bitkilərin əkin sahələrini 900 min hektara, məhsuldarlığı 32 s/ha-ya, ümumi istehsalı 2,8 milyon tona çatdırmaq; ət istehsalını 340 min tona, süd və süd məhsullarının istehsalını 2,4 milyon tona çatdırmaq və s.)⁹⁸. Bu hədəflərdə heç birində məhz hansı rayonlarda hansı həcmdə istehsalın artımının planlaşdırıldığı göstərilir. Eyni zamanda, məhz hansı istehsalçı qruplarının artımı təmin edəcəyi müəyyən edilmir. Bu isə KT siyasətinin hədəflərinin ölçü meyarlarının təyin edilməsi üzrə Azərbaycanda çatışmamazlıqların olduğunu göstərir.

Bununla belə, beynəlxalq praktikaya görə, (1) hədəflər müəyyən olunandan sonra siyasət tsiklinin növbəti mərhələsində (2) cari siyasətin (hədəflərə) uyğunluğu yoxlanılır və zərurət varsa, (3) yeniləşdirilir, yeni siyasət istiqamətlərinin spesifik cəhətləri müəyyən olunur, sonrakı mərhələdə (4) siyasətin qüvvəyə minməsi (tətbiqi) üçün qərar qəbul edilir. Nəhayət, sonuncu mərhələdə siyasət tsiklinin vacib elementi kimi siyasətin qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmasına nəzarət məqsədi ilə (5) monitoring və fəaliyyətlərin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir (Carmel Cahill, 2010). Siyasət tsiklinin dövriliyi kənd təsərrüfatı siyasətinin effektivliyi üçün çox vacib şərtidir.

Təcrübə göstərir ki, siyasət tədbirlərinin qiymətləndirmə parametrlərinin olması siyasətin icrasına məsul olan qurumu hədəfə çatmaqda maraqlı edir. Azərbaycanda tətbiq edilən aqrar siyasətə gəldikdə, indiyə qədər ictimaiyyətə açıqlanmış heç bir rəsmi sənəddə konkret hədəflər və səmərəlilik göstəriciləri əsasında nə Nazirlər Kabinetinin, nə də Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin həyata keçirdiyi siyasət tədbirlərinin qiymətləndirilməsinə rast gəlinməyib. Yəni, bu sahədə hökumət özünün həyata keçirdiyi siyasəti, daha doğrusu işə başladığı zaman qarşıya qoyduğu məqsədə (fəaliyyət zamanı və fəaliyyət bitəndən sonra) çatma səviyyəsini ölçmək təcrübəsindən istifadə etməyib. Ən yaxşı halda, rəsmilər mətbuata açıqladıqları rəylərdə statistik göstəricilərin sadalanması ilə kifayətlənirlər. Və ya dövlət proqramlarının icrasının yekununda iqtisadi durumu xarakterizə edən ümumi göstəricilər açıqlanır. Halbuki siyasət start nöqtədən finişə doğru fəaliyyətdir və bu fəaliyyətin hər bir mərhələsində konkret parametrlərdən istifadə olunmalıdır.

Beləliklə, Azərbaycanda siyasət tsiklinin iki əsas mərhələsinin (“1” və “5”) icrası zamanı buraxılan boşluqlar yekunda (KT siyasətinin reallıqdan kənar olmasına, zəruri

⁹⁷ - “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”

⁹⁸ - <http://www.elibrary.az/docs/serencam-08/248s.htm>

mərəmləri nəzərə almamasına, müvafiq qurumların həyata keçirdiyi tədbirlərin son nəticəsində maraqlı olmamasına gətirib çıxarır. Bu isə Azərbaycanda KT siyasətinin effektivliyinin əsas səbəbləri ola bilər.

Digər tərəfdən, İƏİT-nin yanaşmasına əsasən, aqrar siyasəti daim islahata məruz qalmalıdır. İslahat aqrar siyasətə elə yeniliklər gətirməlidir ki, bazarda baş verən gərginliyə, istehsalçıların vəziyyətini çətinləşdirən və ümumikdə milli kənd təsərrüfatının durumunu mürəkkəbləşdirən hallara qarşı tədbirlər görmək mümkün olsun, aqrar sektorda özəl subyektlərin gəlirlərinin artımına dəstək mexanizmləri işlənsin (**Carmel Cahill, 2010**).

Maraqlıdır ki, bir çox ölkələrdə hökumət siyasətinə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının təsiretmə mexanizmləri nəzərdə tutulur. Məsələn, bu sahədə Estoniyanın maraqlı təcrübəsi var. Bu ölkənin Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində (<http://www.agri.ee>) QHT-lərin iştirakçılığı ilə Kənd Təsərrüfatı Şurası (Agricultural Board) fəaliyyət göstərir. Qurum sektorda standart və tələblərin yerinə yetirilməsi və digər məsələlər üzrə nəzarət funksiyaları daşıyır. Hər bir subsahəyə (bağcılıq, toxumçuluq və s.) nəzarəti isə departamentlər həyata keçirir.

Benefisiarların və maraq dairələrinin siyasətə təsir etmə mexanizmlərindən başqa, siyasətin effektivliyi, həmçinin onun ardıcılığı təmin edilməlidir. Bu yanaşmanı İƏİT-nin metodologiyası da tələb edir⁹⁹. Yəni hər bir hədəfə uyğun siyasət aləti seçilməlidir. Burada fəaliyyət əsas **dörd həlqə**dən ibarətdir:

- strateji məqsədlər;
- cari məqsədlər;
- siyasət alətinin seçilməsi;
- hədəf kimi seçilmiş dəyişənlərin və ya müdaxilə dərəcəsinin müəyyən edilməsi.

(18) Aqrar siyasət tədbirlərinin əlaqələndirilməsi. Bu indikator aqrar siyasətin nə dərəcədə maraq qruplarının mənafelərinə uyğun qurulduğunu qiymətləndirməyə imkan verir. Beynəlxalq metodologiyaya görə, aqrar siyasətinin benefisiarlarının və maraq qruplarının hər birinin siyasətin formalaşmasında və gerçəkləşdirilməsində bərabər iştirakı təmin edilməlidir. Bu, məhz siyasət əlaqələndirildiyi şəraitdə mümkündür. Odur ki, kənd təsərrüfatı siyasəti tsiklinin hər bir mərhələsində aqrar siyasəti hazırlayanlar və tətbiq edənlərlə fokus qrupları arasında koordinasiyanın olması vacibdir. Tədqiqat çərçivəsində rəyi soruşulan fermerlərin ümumi rəyi bu olub ki, rəsmi dairələr aqrar siyasəti formalaşdırarkən çox az hallarda benefisiarların rəyini, təkliflərini və iradlarını nəzərə alır.

(19) Aqrar siyasətin çevikliyi. Bu indikator aqrar sahədə dövlət siyasətinin sektorun real ehtiyaclarına və problemlərinə çevik reaksiya vermə səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir¹⁰⁰. Çeviklik səviyyəsi elə olmalıdır ki, real vəziyyətin dəyişməsinə uyğun olaraq qısa zamanda hökumətin fəaliyyəti yeni şəraitə adaptasiya olunsun. Məsələn, dünyada iqlim dəyişikliyinə aqrar sektora təsirləri və itkilərin minimuma endirilməsi, Azərbaycanın ərzaq idxalından asılı olduğu ölkələrdə ixraca

⁹⁹ - "Policy design – A positive reform agenda", Carmel Cahill (Trade and Agriculture Directorate, Joint OECD/USDA/SAGARPA/AAFC Workshop –Washington D.C. January 19-20, 2010).

¹⁰⁰ - "Dövlət siyasət sənədlərinin effektiv hazırlanması" (Oin Yanq və Liza Kvinn, 2006), Acıq Cəmiyyət İnstitutu - Yardım Fondu.

məhdudiyyətlərin tətbiqinin mənfə nəticolərinin aradan qaldırılması yolları üçün rəsmi hökumət sənədləri işlənirsə, yaxud yeni siyasət alətləri müəyyənləşirsə, bunu aqrar siyasətin çevikliyinə vacib elementi kimi qiymətləndirmək mümkündür.

(20) Aqrar siyasətin ədalətliyi. Bu indikator kənd təsərrüfatı siyasətinin hədəfləndiyi hər bir maraq qrupunun əhəmiyyətli dərəcəsindən asılı olaraq aqrar siyasətin nə dərəcədə həmin qrupların ümumi fəaliyyətinə bərabər təsirinin təmin olunduğunu qiymətləndirməyə imkan verir. Bərabər təsir aqrar siyasətin tənzimlədiyi sahələr üzrə siyasətdən faydalananların hüquqlarının (məs., dövlətin maliyyə və digər dəstəyini almaq, açıq formada rəy bildirmək) və vəzifələrinin (məs., qiymət dəstəyinə zərurət olduqda bu dəstəyi göstərmək, aqrar sahədə dövlətin müəyyən etdiyi hədəflərə uyğun davranmaq və s.) bərabər, yəni ədalətli müəyyən olunmasını nəzərdə tutur.

Halbuki müşahidələr və fokus qrupları ilə aparılan müsahibələr göstərir ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının dövlətin kənd təsərrüfatı siyasətinin müxtəlif tsikllərində nə hüquqları, nə də vəzifələri çox vaxt ədalətli şəkildə müəyyən edilmir. Eyni zamanda, fermerlər qeyd edirlər ki, hökumətin bir çox fəaliyyət istiqamətlərində olan boşluqlar, o cümlədən daxili ərzaq bazarına xaricdən ucuz (və mövcud standartlara cavab verməyən keyfiyyətsiz məhsulların) daxil olması kanallarının mövcudluğu yerli istehsalçılara qarşı diskriminasiya üçün şərait yaradır. Qəbul edilən aqrar siyasət qərarlarında fokus qruplarının (fermerlər, istehsalçı birlikləri, ictimai təşkilatlar, istehlakçı qismində əhalinin müxtəlif fəal qrupları və s.) rəyinin alınması, iştirakçılığının təmin edilməsi baş vermir, qərar qəbulətmə zamanı fermerlərlə ictimai müzakirələr təşkil etmir, bu sahədə ictimai birliklərin rəyini öyrənmək üçün vacib olan struktur bölmələri yaradılmır.

Mahiyyətə “ədalətli aqrar siyasət” ərazilər və müxtəlif istehsalçı qrupları arasında təbii-iqlim (ekoloji) şəraiti, tarixən formalaşmış ənənələr, onların resurslarının həcmi və s. kimi obyektiv və subyektiv amillər səbəbindən yaranmış fərqləri aradan qaldırmaq üçün differensial aqrar siyasət alətlərinin mövcudluğunu ehtiva edir. Məsələn, bir çox ölkələrdə sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, ekoloji vəziyyətinə, relyefinə (dağlıq və ya düzənlik ərazi olmasına) görə nəinki ayrı-ayrı regionların, hətta kənd yaşayış ərazilərinin təsnifatı sistemini işləyib hazırlayır. Məhz belə məlumat bazasının mövcudluğu fərqli inkişaf səviyyəsinə və resurslara malik ərazilərə münasibətdə hökumət dəstəyinin həcmi fərqləndirməyə imkan verir. Məsələn, kənd təsərrüfatı torpaqlarının keyfiyyətinə görə az əlverişli və daha əlverişli ərazilər, yaxud bazarlara yaxın və uzaq məsafədə yerləşməyə görə (məsələn, bazarlardan 50 km məsafəyədək və 50 km-dən çox məsafə yerləşən ərazilər) ərazilər müəyyən edilir, onlara münasibətdə fərqli dəstək mexanizmləri işlənir. Qeyd edək ki, bir çox dövlətlərdə ölkə üzrə torpaqların maksimum keyfiyyət balının 75%-dən az keyfiyyət balına malik torpaqlar az əlverişli hesab olunur, Azərbaycanda isə bu hədd 40%-dir. Belə ki, qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən ölkəmizdə kənd təsərrüfatı torpaqlarının maksimum keyfiyyəti balı 100-dür, 0-20 bal intervalında olan torpaqlar şərti yararsız, 21-40 bal intervalında olan torpaqlar isə az yararlı torpaqlar hesab olunur. Amma ölkədə, məsələn, az yararlı torpaqları istifadə edən fermerlə 80-100 keyfiyyət balına malik torpağı istifadə edən istehsalçıya münasibətdə fərqli dəstək alətləri tətbiq olunmur. Yaxud bəzi ölkələrdə hökumət idxalı əvəzləyən və

ixrac qabiliyyətli sahə və məhsulların dəqiq təsnifatını aparır, onların hər birinə münasibətdə fərqli siyasət alətləri tətbiq edir.

(21) Kənd təsərrüfatı sektoruna ayrılan dövlət vəsaitlərinin sahənin ehtiyaclarını qarşılaya bilmə səviyyəsi. Bu indikator hökumətin kənd təsərrüfatına yardımlarının bu sektorun ehtiyaclarını nə dərəcədə qarşılaya bilmə səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Dünyada qəbul olunmuş elə vahid yanaşma tapmaq mümkün deyil ki, məsələn, kənd təsərrüfatına ayrılan dövlət xərclərinin ÜDM neçə faiz olmasını hökumətlər üçün məqbul variant saysın. Bu səviyyə ölkənin aqrar sektorunun tarixi inkişaf xüsusiyyətlərindən, hökumətin aqrar siyasətinin hədəflərindən, aqrar sektorun inkişafını şərtlərin təbii-iqlim şərtlərindən asılı olaraq kifayət qədər fərqli diapazonda dəyişə bilər. 2008-2010-cu illərdə beynəlxalq təşkilatlarda aqrar sektorun inkişafı məqsədilə götürülən kreditlər nəzərə alınmadan kənd təsərrüfatı funksional bölməsi, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun öz vəsaitləri və büdcə investisiya layihələri çərçivəsində hökumət kənd təsərrüfatına 1,5 milyard manat, orta hesabla ildə 450 milyon manat xərcləyib.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılara birbaşa dövlət dəstəyi (subsidiya formasında əvəzsiz yardım və güzəştli şərtlərlə kreditlərin verilməsi) üçün real olaraq 5 kanaldan istifadə olunub¹⁰¹:

1. Kənd təsərrüfatı istehsalçıları torpaq vergisindən başqa bütün vergilərdən azad olunub. Hərçənd ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalının 95%-ə qədəri sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olmayan ailə təsərrüfatlarında formalaşır. Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan vergilər (mənfəət vergisi, sadələşdirilmiş vergi, ƏDV və s.) isə bilavasitə sahibkarlıq fəaliyyətinə aiddir. Ona görə də, indiki şəraitdə kənd təsərrüfatına vergi güzəştlərinin tətbiq edilmədiyi tədqirdə bu sektorun real vergi potensialının nə qədər olacağını hesablamaq çox çətinidir;
2. "Aqrolizinq" ASC tərəfindən müasir texnika və texnoloji avadanlıqların alınması, güzəştli şərtlərlə kənd təsərrüfatı istehsalçılara lizinqə verilməsi. 2008-2010-cu illərdə texnikanın alınması üçün hökumət təxminən 150 milyon manat, orta hesabla hər il 50 milyon manat vəsait xərcləyib;
3. Dövlət büdcəsindən KT istehsalçılara yanacaq və sürtgü yağlarına, buğda və cəltik əkinlərinin aparılması üçün hər hektara, həmçinin əkin sahələrinə görə mineral gübrələrin güzəştli satışına görə subsidiyaların verilməsi. 2008-2010-cu illərdə hökumət bu məqsədlə təxminən 324,6 milyon manat, orta hesabla hər il 108,2 milyon manat vəsait xərcləyib;
4. Kənd Təsərrüfatının Kreditləşdirilməsi üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən sahibkarların güzəştli kreditləşdirilməsi (illik 6% dərəcə ilə). 2008-2010-cu illərdə bu kanala hökumət təxminən 30 milyon manat, orta hesabla hər il 10 milyon manat vəsait xərcləyib;;
5. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu (SKMF) tərəfindən sahibkarların güzəştli kreditləşdirilməsi (2008-ci ildə bu dərəcə 7% idi, hazırda 6% təşkil edir). 2008-2010-cu illərdə kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına (həm kənd təsərrüfatı

¹⁰¹ Kənd təsərrüfatının maliyyələşməsilə bağlı məlumatlar dövlət büdcəsilə bağlı NK-nin Parlamentə təqdim etdiyi büdcə zərflərindən, Aqrolizinq ASC-nin internet saytından (www.aqrolizinq.com) və Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun internet saytından (<http://anfes.gov.az/az/>) götürülüb.

məhsullarının istehsalı, həm də emalı layihələri üzrə) Fond vasitəsilə ümumilikdə 145,4 milyon manat, orta hesabla hər il 48,5 milyon manat vəsait xərcləyib.

Hesablamalar göstərir ki, Azərbaycanda bütün kanallar üzrə kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin orta illik həcmi, vergi güzəştləri nəzərə alınmasa təxminən 217 milyon manat təşkil edir. Rəsmi stastik məlumatlar əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, 2008-2010-cu illərdə bazar qiymətlərilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından yaranan ümumi gəlir təxminən 3, kənd təsərrüfatında yaranan əlavə dəyər 2 milyard manat civarında olub. Göründüyü kimi, ümumi gəlirlərdə subsidiyaların həcmi təqribən 7, yaranan əlavə dəyərdə isə 10% təşkil edir. Ayrı-ayrı ölkələrlə müqayisədə bu, kifayət qədər aşağı göstəricidir (bir sıra inkişaf etmiş dünya ölkələrində fermerlərin ümumi gəlirlərində subsidiyaların payı hətta 30-40%-i ötür). Azərbaycanın anoloji göstəricisi ÜTT-nin inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün müəyyən etdiyi maksimum 10%-lik hədddən aşağıdır.

Azərbaycanda fermerlərə birbaşa hökumət dəstəyinin dövlət büdcəsinin xərclərində payı 0,01 faizdən də aşağıdır. Qeyd etməyə dəyər ki, hazırda Avropa Birliyinin büdcəsinin ortalama 40 faizi bilavasitə aqrar sektorun subsidiyalaşmasına yönəldilir¹⁰².

Son üç ildə Azərbaycanda subsidiya alan 1 fermerə düşən yardım məbləği orta hesabla 140 manat olub. Amma, məsələn, Avropa Birliyinin 27 üzv ölkəsi üzrə aqrar siyasət çərçivəsində subsidiyalaşdırılan hər fermerə orta hesabla 6797 avro vəsait təqdim edilir¹⁰³.

Lakin istənilən halda hətta ayrı-ayrı ölkələrdə bir fermerə düşən birbaşa subsidiyaların həcmi, yaxud hökumətin məcmu kənd təsərrüfatı xərclərinin dövlət xərclərində və ya ÜDM-də payının müqayisəsi ölkədə aqrar sektorun maliyyə ehtiyaclarının qarşılıb-qarşılanmaması barədə dəqiq fikir söyləmək baxımından həlledici yanaşma kimi istifadə oluna bilməz və tədqiqatçıları yanlış nəticələrə apara bilər. Burada obyektiv yanaşma belə ola bilər: **(i) kənd təsərrüfatının birbaşa hökumət dəstəyi altında olan sahələri dəstəkdən kənar qalan sahələrlə müqayisədə daha davamlı (həmçinin sürətli) inkişaf edə bilirmi; (ii) subsidiyalaşdırmanın hədəflərinə nail olunubmu (məsələn, hökumət hansısa sahəni subsidiyalaşdırmaqla fermerlərin zərərlə işləməsinin qarşısını alıb, hər hansı sahənin məhsulunu artırmaqla bu məhsul üzrə idxaldan asılılığının aradan qaldırılıbmı və s.) fermerlər arasında aparılan sorğularda onların əsas hissəsi (məsələn, sorğuya cəlb olunanların ən azı yarısından çoxu) onların dövlət dəstəyinin forma və həcmindən razılığını ortaya qoyubmu.**

Məhz bu sular üzrə təhlil aparıldığı təqdirdə 1 fermer hesabı ilə subdiyalaşmanın həcmi dövlət dəstəyinin az və ya çox olması ilə bağlı köməkçi arqument kimi istifadə edilə bilər.

(22) Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi siyasətinin effektivliyi. Bu indikator hökumətin müxtəlif kanallar hesabına kənd təsərrüfatına göstərdiyi dəstəyin həm səmərəliliyini (sərf olunan vəsaitlər nə dərəcədə səmərəli istifadə olunur), həm də

¹⁰² - http://ec.europa.eu/budget/budget_glance/what_for_en.htm

¹⁰³ - <http://www.pressandjournal.co.uk>

nəticəliliyini (əldə olunan nəticələr planlaşdırılan nəticələrə uyğundurmu) qiymətləndirməyə imkan verir.

Hazırda tətbiq olunan hüquqi mexanizmlər əsasən bitkiçilik məhsullarının istehsalçılara subsidiya paketi təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Mövcud qanunvericiliyə əsasən, fermerlərə 4 növ subsidiya (bunlardan 3-ü bitkiçilik, 1-i isə heyvandarlıq sektoru ilə bağlıdır) almaq imkanı var. Bura *yanacaq və motor yağına, mineral gübrələrə, yüksək keyfiyyətli toxumlara və cins heyvanlara görə ödənilən subsidiyalar daxildir*. Nazirlər Kabinetinin 15.02.2007-ci il tarixli, 32 sayılı qərarına əsasən istehsalçılar əkin sahəsinin və çoxillik əkmələrin hər hektarı üçün becərmədə istifadə olunan yanacaq və motor yağlarının dəyərinin orta hesabla 50 faizi həcmində - 40 manat məbləğində yardım verilir. Bundan əlavə, buğda əkinlərinin hər hektarı üçün əlavə olaraq 40 manat (ümumilikdə 80 manat) subsidiya verilir. Hökumətin bu qərarında həmçinin bütün növdən olan bitkiçilik məhsullarının becərilməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinə hər hektar əkin sahəsi üçün pulsuz olaraq 150 kiloqram həcmində gübrə, yaxud 25 manat məbləğində kompensasiya verilə bilər. NK-nin 25.06.2007-ci il tarixli, 103 sayılı qərarına görə, toxumçuluq və tinglik təsərrüfatları yetişdirdikləri 1-ci və 2-ci reproduksiya toxumlarına (həmçinin tinglərinə) görə istehsalçılara dövlət büdcəsi hesabına subsidiya ödənilir. Subsidiya müraciət edən subyektə o halda ödənilir ki, iddiaçı satışa çıxarılan toxum və tinglərin keyfiyyətini təsdiq edən sertifikatın surətini, müvafiq təsərrüfatların həmin toxum və tinglərin əkməsinə dair rayon toxum müfəttişliyi tərəfindən verilən arayış müraciətə əlavə olunur. Qaydalara əsasən, toxumçuluq təsərrüfatlarına məhsulun növündən asılı olaraq (ümumilikdə 12 növ məhsula) 1-ci reproduksiya toxumlarının hər kiloqramı üçün 10 qəpik-21,68 manat intervalında (lakin satış qiymətinin 40%-dən çox olmamaq şərti), 2-ci reproduksiya toxumlarının hər kiloqramı üçün 7 qəpik-14,19 intervalında (lakin satış qiymətinin 30%-dən çox olmamaq şərti) subsidiya ödənilir. Nəhayət, NK-nin 22.09.2008-ci il tarixli qərarına əsasən, dövlət xətt ilə xaricdən gətirilən damazlıq heyvanların 50%-i subsidiya formasında fermerlərə güzəşt olunur.

Səmərəlilik və nəticəlilik baxımından qiymətləndirməyə gəldikdə, ümumiyyətlə subsidiyalaşmanın məqsədi kənd təsərrüfatı istehsalını artırmaqdır. Məhz bu nöqtəyə nəzərdən vəziyyətin dinamikasının təhlili bir çox məsələlərə aydınlıq gətirə bilər. Məsələn, hökumət bəyan edir ki, subsidiyanın tətbiqi ilə əlaqədar 2007-ci illə müqayisədə 2008-2009-cü illərdə buğda əkinlərinin sahəsi 220 min hektara qədər artıb. Amma 2010-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə buğda əkinləri 150 min hektardan çox azalarq 2008-ci ilin səviyyəsinə enib. İndi bunun səbəbini necə izah etmək mümkündür: Bəlkə ildən-ilə artan xərclər (xüsusilə kənd təsərrüfatında texniki xidmətlərin və toxumun bahalaşması) müqabilində subsidiyanın 4 il öncə təsdiqlənmiş məbləği artıq fermerlərdə buğda istehsalına maraq oyatmır, yaxud alternativ məhsulların becərilməsi daha yüksək gəlirə təminat verir? İstənilən halda, bu cavablardan hər hansı birinin doğruluğu mövcud subsidiya sisteminin səmərəliliyinin aşağı olmasına, onun təkmilləşdirilməsinin vacibliyinə işarədir.

Subsidiyaların effektivliyi həm də onun ehtiyaclığa uyğun müəyyən edilməsilə şərtlənir. Hazırda Azərbaycanda istər bitkiçilik, istərsə də heyvandarlıq sektorunda məhsuldarlıq kifayət qədər aşağıdır. Odur ki, yüksək bitki sortlarının becərilməsinin, yüksək keyfiyyətli cins heyvanların saxlanması üçün hökumət tərəfindən

stimullaşdırılmasına ehtiyac var. Yaxud dünyada ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsalı əksər hökumətlərin prioritetləri sırasındadır. Azərbaycanda orqanik məhsulların istehsalı üçün subsidiyalaşdırma mexanizmi işləməyə bilər. Bundan əlavə, çoxillik əkmələrin (xüsusilə də çay, üzüm, meyvə bacları) əkilməsi üçün subsidiyaların verilməsi mümkündür.

Tədqiqat çərçivəsində fermerlərdən və ekspertlərdən götürülmüş müsahibələr göstərir ki, kənd təsərrüfatında hazırkı subsidiyalaşdırma mexanizmlərinin effektivliyi və nəticəliliyi ilə bağlı əsas problemlər aşağıdakılardır:

(i) Tərəvəzçilik üçün verilən subsidiyaların məbləği çəkilən xərclərin müqabilində olduqca azdır. Məsələn, yanacaq və motor yağına görə hər hektar əkin sahəsi üçün cəmi 40 manat ödənilir. Lakin fermerlərin məlumatına görə, bu əksər bitkiçilik məhsullarının becərilməsi üçün bütün xərclərin ən yaxşı halda 15-20%-ni ödəyir. Onların yaşamasına görə, becərmə xərclərindən asılı olaraq subsidiyaların məbləği differensiallaşdırılmalı, istənilən halda becərmə xərclərinin heç olmazsa 30-40%-dən az olmamalıdır.

(ii) Aralıq məhsullar və ya ikinci əkinlər üçün subsidiya ödənilmir. Mövcud qanunvericiliyə görə, yanacaq və motor yağları üçün subsidiya almaq istəyən fermerlərlə bağlı zəruri sənədlərin təqdim olunması üçün ən son müddət iyulun 1-də başa çatır. Halbuki kök avqust ayında, payızlıq kələm və soğan sentyabr aylarında əkilir. Eyni torpağı fermer il ərzində əksə də, cəmi bir dəfə subsidiya alır. Halbuki fermerlər bildirir ki, əgər bu subsidiya yanacaq və motor yağı xərclərinin kompensasiyası üçün verilsə, onlar əkinlərin sayına uyğun olaraq hər dəfə həmin xərcləri çəkməli olur.

(iii) Subsidiyaların verilməsində şəffaflıq yetərincə təmin olunmur. Əhali arasında subsidiyaları almaq hüququ olmayan ayrı-ayrı subyektlərin həmin vəsaitlərə çıxışının təmin olunması barədə məlumatlar daima dolaşır. Bu cür şübhələri aradan qaldırmaq üçün ən yaxşı mexanizmlərdən biri «şəffaf siyahılar»ın tətbiqi ola bilər. Belə siyahılar hər bir kənd üzrə verilən subsidiyaların növləri (toxuma, gübrəyə, yanacağa görə) üzrə bütün benefisiarların siyahısının kənd ərazisində əhalinin tanış ola biləcəyi yerdə asılmasını nəzərdə tutur.

(iv) Subsidiyalar "son məhsul" prinsipinə (buna bəzən faktiki məhsuldarlığa görə subsidiya deyilir) əsasən deyil, standart sahə ölçüsünə görə verilir. Halbuki, məsələn, bir sıra hallarda müəyyən qrup fermerlər daha artıq xərc hesabına yüksək aqrotexniki qulluq, qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi sayəsində digər qrupla müqayisədə 2-3 dəfə yüksək məhsuldarlığa nail olur. Belə şəraitdə ən azı xərcin həcmindən, məhsuldarlığın səviyyəsindən asılı olaraq «baza subsidiya məbləği»nə yüksəldici əmsallar tətbiq olunmalıdır.

Yeri gəlmişkən, üzv və üzvlüyə can atan ölkələrdən aqrar siyasətin daha yüksək səviyyədə liberalaşmasını tələb edən və hökumətin aqrar sektora müdaxiləsinin minimuma endirilməsini tələb edən ÜTT üçün hazırda aparıcı ölkələrdə kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin maksimal effektivliyini təmin edilməsi əsas məsələlərdəndir. Bu sahədə maraqlı təcrübələrdən biri kənd təsərrüfatı istehsalına təsir etməyən, amma güclü istehsal potensialının qorunmasına, yəni istehsalçıların maddi vəziyyətinin dəstəklənməsinə hədəflənən siyasətin həyata keçirilməsidir. Bu praktika son illər dövlət dəstəyini istehsal həlqəsindən ayırmağa çalışan Avropa Birliyində tətbiq

edilir¹⁰⁴. Digər təcrübə kimi, bəzi ölkələrdə tətbiq edilən subsidiyalaşdırılan prioritet sahələrin müəyyən edilməsidir. Bu siyasətlə ölkə özü üçün vacib sahələri müəyyən edir və «de minimis» (dəstəyin xüsusi çəkisi) dərəcəsini aşmamaqla seçilmiş sektorlara dolayı yolla köməklik edir. Məsələn, Kanadada analoji sektorlar kimi süd, yumurta və ev quşları istehsalını göstərmək olar¹⁰⁵.

Nəhayət, İƏİT-nin tədqiqatları göstərir ki, “qiymət dəstəyi” və “istehsal faktorlarının kompensasiya edilməsi” (məs: yanacaqın və sürülgü yağlarının) üzrə tədbirlər aqrar siyasət alətləri sırasında ən aşağı effekt verən tədbirlər hesab olunur¹⁰⁶. Azərbaycanda isə birbaşa dövlət dəstəyinin əsas hissəsi məhz bu istiqamətlərə yönəldilir. Məhsulün növünə görə çəkilən xərclərin fərqliliyindən, coğrafi-iqlim şəraiti və bazara əlçatanlıq imkanları arasında fərqlərdən asılı olaraq subsidiyalaşmanın növü və həcmi differensiallaşdırılmırsa, bunu səmərəli yanaşma kimi qiymətləndirmək çətindir.

(23) Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarının kreditlərə əlverişli çıxış imkanının mövcudluğu. Bu göstərici bilavasitə fermerlərin maliyyə vəsaitlərinə olan ehtiyaclarının qarşılama səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Tədqiqat çərçivəsində ölkənin müxtəlif ərazilərində kənd təsərrüfatı istehsalçılarından, ələlxüsus xırda fermerlərdən götürülmüş müsahibələr bu sahədə aşağıdakı problemlərin olmasını aşkarlayıb: **(i) kredit təşkilatları (banklar və bank olmayan kredit təşkilatları) kiçik ölçülü kənd təsərrüfatı istehsalçıları və xırda fermerlərlə işləməyə maraqlı deyillər.** Kredit təşkilatları kreditin qaytarılmama riskini azaltmaq üçün istənilən borc məbləğindən ən azı 2 dəfə çox dəyərə malik likvid girov və digər ciddi zəmanətlər tələb edirlər. Bir qayda olaraq, xırda fermerlərin bu cür zəmanətlər təqdim etmə imkanları olmur. Halbuki bir çox ölkələrdə girov qismində məhsul və ya son məhsul qoyulur. Amma bu sistemin işlək mexanizmə çevrilməsi üçün paralel olaraq həm kreditlərin sığortalanması, həm də məhsulun itkilərə görə sığortalanması sistemi fəaliyyət göstərməlidir; **(ii) güzəştli kreditlərin əldə edilməsini çətinləşdirən müxtəlif süni maneələr və subyektiv amillər mövcuddur.** Bu maneələrə aiddir:

a) kreditlərin əsasən “ yuxarılar”ın tapşırığı ilə verilməsi; b) kreditlərin tanışlıqla verilməsi; c) güzəştli kreditlərin alınması üçün qeyri-rəsmi əlavə vəsaitin ödənilməsi.

(iv) Kredit təşkilatlarının təqdim etdikləri kreditlər üzrə faiz dərəcələri yüksəkdir. Hazırda ayrı-ayrı kredit təşkilatlarının kommersiya qurumlarına təqdim etdikləri kreditlərə görə illik faiz dərəcəsi 25 faiz və ondan yüksəkdir. Hətta bəzi kredit təşkilatları kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün müəyyən güzəştləri nəzərdə tutan xüsusi aqrar kreditlər təklif etsələr də, bunlarda da illik faiz dərəcəsi 23 faizdən başlayaraq yüksəlir. Belə yüksək faiz dərəcələri kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olan kiçik aqrar istehsalçılar, xüsusilə xırda fermerlər üçün sərfəli ola bilməz; **(v) Kənd təsərrüfatı istehsalçılarına verilən kreditlər üzrə riskin azaldılması mexanizmləri yoxdur.** Kənd təsərrüfatı sektorunun kreditlər üçün yüksək risk təşkil etməsi qəbul olunmuşdur. Həm də burada məhsul yığıcı əsasən mövsümi xarakter daşıyır. Buna görə də kredit təşkilatları yalnız öz riskləri hesabına kənd təsərrüfatı istehsalçıları, xüsusilə xırda

¹⁰⁴ - <http://www.oecd.org/dataoecd/61/3/39524780.pdf>

¹⁰⁵ - <http://www.oecd.org/dataoecd/61/3/39524780.pdf>

¹⁰⁶ - «Selgskoxozoystvennie subsidii v Belarusi: analiz gffektivnosti i oienka sootvetstviya trebovaniyam VTO», 2003.

fermerləri kreditləşdirməkdə maraqlı olurlar. Xarici təcrübədə belə kreditlər üzrə risklərin bölünməsi ilə bağlı müxtəlif mexanizmlər tətbiq olunur. Bunlardan xarici təcrübədə kifayət qədər geniş yayılanı kənd təsərrüfatı kreditlərinin və risklərin sığortalanması sistemidir. Azərbaycanda belə mexanizmlərin işlənilməməsi xüsusilə tərəvəzçilik sahəsində aqrar kreditləri banklar üçün maraqsız edir.

(24) Aqrar sektorda effektiv fəaliyyət göstərən kooperasiya əlaqələrinin mövcudluğu. Bu göstərici ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, satışı və saxlanması prosesinin nə dərəcədə səmərəli təşkil olunduğunu qiymətləndirməyə imkan verir. Hazırda inkişaf etmiş bəzi Avropa ölkələrində ayrı-ayrı məhsulların 30-40%-dən 80-90%-dək hissəsi aqrar kooperativlər vasitəsilə istehsal və emal olunur. Bu ölkələrdə kənd yaşayış məntəqələrinin aqrar-kredit kooperativlərilə əhatə səviyyəsi 90%-ə çatır. Hələlik Azərbaycanda kooperasiya mexanizmi işləmir.

(25) Kənd təsərrüfatında effektiv sığorta sisteminin mövcudluğu. əmlakının (xüsusilə də torpağın) sıradan çıxmasına görə itirilmiş gəlirlərin kompensasiyası ilə bağlı hüquqi mexanizmlərin mövcudluğu

“Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 18 iyun 2002-ci il tarixli 344-IIQ sayılı Qanunu: Qanun Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət formasından asılı olmayaraq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının əmlakının sığortasının stimullaşdırılmasının hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir, sığortanın iştirakçıları arasında münasibətləri tənzimləyir.

Qanunda kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılmasının məqsədi kənd təsərrüfatı istehsalçılarının əmlakının təbii fəlakətdən sığortasında dövlətin iştirakını təmin etməklə, aqrar sahədə sığortanın inkişafını stimullaşdırmaq və sığortalılara sığorta hadisələrindən dəyən zərərin ödənilməsinə verilən zəmanətin iqtisadi əsaslarını gücləndirmək (maddə 1) olması göstərilir.

Kənd təsərrüfatında sığortanın obyektləri kimi aşağıdakılar göstərilir (maddə 3): kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsulları, kənd təsərrüfatı heyvanları, ev quşları, dovşanlar, xəzdərili vəhşi heyvanlar, arı ailələri, habelə kənd təsərrüfatı təyinatlı binalar, tikililər, qurğular, avadanlıqlar, maşınlar, nəqliyyat vasitələri və digərləri ilə bağlı əmlak mənafeleləri (azqiymətli və tez köhnələn əşyalar və təbii biçənəklərin məhsulları istisna olmaqla). Bu sığorta obyektləri bir qayda olaraq yanğın, dolu, sel, daşqın, tufan, şaxta və ildırım vurmaları, zəlzələ, torpaq sürüşməsi, dəmyə torpaqlarında quraqlıq kimi təbii fəlakətlərdən, habelə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsulları, kənd təsərrüfatı heyvanları, ev quşları, dovşanlar, xəzdərili vəhşi heyvanlar, arı ailələri müvafiq olaraq xüsusi təhlükəli ziyanvericilərin yayılmasından və hücumundan, yolxucu xəstəliklərdən, kənd təsərrüfatı təyinatlı binalar, tikililər, qurğular, avadanlıqlar, maşınlar, nəqliyyat vasitələri isə qəza hadisələrindən sığortalanır (maddə 5).

Kənd təsərrüfatında əmlakın sığortası üzrə sığorta tarifləri sığorta hadisələri nəzərə alınmaqla sığortaçı tərəfindən müəyyən edilir (maddə 6). Kənd təsərrüfatında əmlakın sığortası könüllü formada həyata keçirilir (maddə 7).

Qanunun 11-ci maddəsində kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılmasına maliyyə yardımının verilməsi halları göstərilmişdir. Burada xırda fermerlər və istehsalçılar üçün problem yaradan aşağıdakı hallar qeyd olunub:

- sığorta müqaviləsində sığorta haqqının büdcə vəsaiti hesabına ödənilməyən hissəsinin sığortalı tərəfindən ödənilməsi nəzərdə tutulduqda;
- kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsullarının sığortası üzrə sığorta müqaviləsi səpinin ümumi sahəsindən asılı olaraq əkin sahələrində çıxış alındıqdan, bağlarda isə meyvə ağaclarında tumurcuqların oyanmasından sonra bağlandıqda;
- kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsullarının sığorta dəyəri sığorta müqaviləsinin bağlandığı ildən əvvəlki beş il ərzində əkin sahələrindən alınmış kənd təsərrüfatı bitkilərinin orta məhsuldarlığı əsasında, istehsal olunmuş məhsulun proqnozlaşdırılan bazar qiymətlərindən asılı olaraq müəyyən edilməlidir. Beş illik məhsuldarlıq haqqında məlumat olmadıqda, sığortalının axıncı il əkdiyi sahədən aldığı faktiki məhsuldarlıqdan, o olmadıqda isə rayon üzrə keçən ilin faktiki orta məhsuldarlığından istifadə oluna bilər.

Burada vurğulanır ki, əkin sahəsi, məhsul istehsalı və əmlakın dövrüyyəsi barədə uçot aparmayan kənd təsərrüfatı istehsalçılarının əmlakı sığorta edilmir (11.7-ci bənd). Məlum olduğu kimi, hazırda xırda istehsalçıların əksəriyyəti belə uçotu aparmır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 4 mart 2004-cü il tarixli 22 sayılı ("**Sığortalanmasına maliyyə yardımı göstərilən kənd təsərrüfatı əmlakının və sığorta hadisələrinin növlərinin və sığorta haqqının büdcə vəsaiti hesabına ödənilən hissəsinin müəyyən edilməsi haqqında**") Qərarı ilə sığortalanmasına dövlət tərəfindən maliyyə yardımı göstərilən kənd təsərrüfatı əmlakının və sığorta hadisələrinin növləri aşağıdakı kimi müəyyən edilib: buğda, arpa, qarğıdalı, günəbaxan-dən üçün, kartof, şəkər çuğunduru, tərəvəz (göyerti istisna olmaqla), meyvə, sitrus və üzüm bağlarının məhsulları sahələri (məhsul) — yanğın, dolu, sel, daşqın, şaxta vurmaları.

Qərara əsasən müqavilə üzrə hesablanmış sığorta haqqının dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilən hissəsi sığorta haqqının 50 faizi həcmində müəyyən edilib.

Qeyd etməliyə ki, tədqiqata cəlb edilən məhsullar (ağ soğan, sarı soğan, çiyələk, kələm və yerkökü) "tərəvəz" qrupuna daxildir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 4 mart 2004-cü il tarixli 23 sayılı Qərarı ilə "**Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılmasına maliyyə yardımının ayrılması və ödənilməsi qaydaları haqqında Əsasnamə**" təsdiq edilmişdir.

- **Aqrar sektorda, xüsusilə tərəvəzçilikdə sığorta sisteminin tətbiqi sahəsində əsas problemlər**

Müvafiq qanunun qəbulundan 9 il ötsə də, ötən müddətdə demək olar ki, Azərbaycanda əkinlərin və bitkiçilik məhsullarının sığortalanması tətbiq olunmayıb. Bu sahədə aşağıdakı tipik problemlər müşahidə olunur:

- (i) Fermerlər arasında sığortalanma ilə bağlı zəruri məlumatlandırma işi aparılmayıb.** Kənd təsərrüfatı istehsalçıları sığortanın mahiyyəti, onlar üçün

əhəmiyyəti barədə son dərəcə az məlumatlıdır. Fermerlər bu mexanizmin işlək olmasına inanmır.

- (ii) Sığorta şirkətləri bu prosesə maraq göstərmir.** Şirkətlər hesab edir ki, bitkiçilik kifayət qədər riskli sahədir. Hökumət üçün sığorta haqlarının ödənilməsi üçün şirkətlərə hər hansı güzəşt rejimi təklif etmir. Halbuki qanunvericilikdə şirkətlərdən fərqli olaraq sığorta olunan fermerlərin sığorta tariflərinin 50%-nin dövlət büdcəsi hesabına kompensasiya olunması nəzərdə tutulur.
- (iii) Qanunun təsdiqlə bağlı Prezident fərmanında nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, hələ də Nazirlər Kabineti sığorta tariflərinin yuxarı həddini müəyyən etməyib.** Bu səbəbdən sığorta şirkətləri hazırda istədiyi tarifləri müəyyən edə bilər.
- (iv) Azərbaycan qanunvericiliyi kənd təsərrüfatında risklərin deyil, yalnız məhsulun sığortalanmasını nəzərdə tutur.** Belə ki, qüvvədə olan qanunvericiliyə görə, sığorta müqaviləsi yalnız tərəvəzçilik məhsullarının toxumlarının çıxış verməsinin təsdiqləndiyi halda bağlanır. Halbuki, məsələn, toxum səpiləndən sonra, amma toxumun cücərməsi baş verməzdən öncə ziyanvericilər və ya müəyyən təbiət hadisələri (sel, daşqın və s.) əkinləri məhv edə bilər. İndiki qanunvericilik bu mərhələdə sığortalanmanı nəzərdə tutmur.
- (v) Bir çox ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycanda bitkiçiliklə əkinlərinin və ya məhsullarının sığortalanması könüllü xarakter daşıyır.**

Əslində hökumətin aqrar siyasətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün göstəricilərin sayını sonsuzluğa dək uzatmaq olar. Məsələn, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulları üçün tələbətə uyğun həcmdə soyuducu saxlama anbarlarının mövcudluğu kifayət qədər mühüm qiymətləndirmə meyarı kimi istifadə oluna bilər. Məsələn, ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsində 1 gündən artıq saxlandıqda keyfiyyətini itirən məhsulların (ilk növbədə meyvə-tərəvəz, ət və süd məhsullarının) ölkə üzrə istehlakının ən azı 10%-i həcmində tutumu olan soyuducu anbarların olması məqbul sayılır. Qiymətləndirmələr görə, Azərbaycanda bu məhsulların hazırkı istehlak səviyyəsi 3,5 mln. tonu ötür. Deməli, yaxın gələcək üçün Azərbaycanda 350 min ton tutumu olan soyuducu anbar şəbəkəsi yaradılması hədəf alına bilər. Yaxud kənd təsərrüfatı istehsalçıların birliklərinin və koopertivlərin hökumətin aqrar siyasətinin formalaşmasında iştirakı səviyyəsinin vacib qiymətləndirmə göstəricisi kimi istifadə olunması mümkündür.

Tədqiqat qruppu hesab edir ki, hələlik hazırkı mərhələ üçün yuxarıda təqdim olunan səmərəlilik göstəriciləri hökumətin aqrar siyasətinin effektivliyini ölçmək üçün yetərli sayıla bilər. Öz növbəsində, bu daimi təkmilləşən bir sistem kimi işləyib və istənilən istifadəçinin özünün məqbul bildiyi göstəriciləri əlavə etməklə bu indikatorlardan yararlanmasına məhdudiyyət qoyulmur.

Tədqiqatdan çıxan nəticələr və yekun təkliflər

Beləliklə, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq resurslarının həm mülkiyyət növlərinə, həm də təyinatına görə strukturunun təhlili aşağıdakı nəticələri ortaya qoyur:

1) Bir sıra ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanda suvarılan torpaqların kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarda xüsusi çəkisi kifayət qədər yüksəkdir və bu intensiv texnologiyalar əsasında daha yüksək məhsuldarlığa malik aqrar sektorun yaradılmasına geniş imkanlar yaradır. Məsələn, Azərbaycanda bu göstərici 31% təşkil etdiyi halda, Polşa və Kanadada 2%, Avstraliya və Braziliyada 5,0%, Fransada 9%, Qazaxstanda isə 15%-dir¹⁰⁷.

2) Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar ölkənin regionları üzrə bölgüsü kifayət qədər qeyri-bərabərdir. Ən az adambaşına kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinə malik olan rayon (Lənkəran rayonu üzrə 0,11 ha) ilə ən yüksək göstəriciyə malik rayon (Xızı rayonu üzrə 6,25 ha) arasında fərq 50 dəfədən çoxdur. Ümumilikdə ölkənin 60-dək kənd rayonundan 20-də kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların adambaşına həcmi 1 ha-dan yüksək, 10 rayonu üzrə isə 0,5 ha-dan azdır.

3) Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların çox az hissəsi – cəmi 32%-i xüsusi mülkiyyətə verilib. Yerdə qalan torpaqlar dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində saxlanılıb. Bu fakt onu göstərir ki, aqrar sektorda fermerlər arasında sağlam rəqabətin formalaşdırılması, bütün fermerlərin bu torpaqlara bərabər çıxış imkanlarının yaradılması dövlət və bələdiyyə torpaqlarının istifadəyə və icarəyə verilməsi sahəsində son dərəcə şəffaf mexanizmlərin yaradılmasını, ictimai mülkiyyətdə saxlanılan torpaqlardan hamının ədalətli prinsiplər əsasında bəhrələnməsi üçün çevik icarə münasibətləri yaradılmalıdır.

4) Örüş və biçənək torpaqları əkinə yararlı torpaqlardan təxminən 1,5 dəfə çoxdur və kənd təsərrüfatı torpaqlarının 56%-ni təşkil edir. Bir sıra rayonlarda hətta ümumi torpaqların 90-95%-i əkin üçün yararlı deyil. Bu fakt onu göstərir ki, Azərbaycanda heyvandarlıq üçün əlverişli ilkin şərtlər mövcuddur.

5) Kənd rayonlarının əhəmiyyətli hissəsinin kənd təsərrüfatı torpaqlarının yarısından çoxu dəmyə torpaqlardır və suvarma şəbəkəsi ilə əhatə olunmayıb. Bu fakt onu göstərir ki, suvarılan və suvarılmayan ərazilərə münasibətdə fərqli aqrar siyasət alətləri tətbiq olunmalıdır.

¹⁰⁷ Xarici ölkələrdə torpaqların struktura dair məlumatlar www.fao.org saytıdan götürülüb.